

METSZÉSPONT

Tanulmányok Trianon évfordulóján

100.

Szerkesztette CSÁSZTVAY TÜNDE



Budapest, 2021

A Magyar Nemzeti Múzeum 2019. március 25–26-án megrendezett
Trianon című nemzetközi tudományos konferenciájának tanulmánykötete

A kiadvány megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta



Felelős kiadó: Varga Benedek

© Szerzők, 2021

Szerkesztés © Császtvay Tünde, 2021

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2021

Tartalom

VARGA BENEDEK ■ Előszó	7
CSÁSZTVAY TÜNDE ■ Mai Trianon. Szerkesztői bevezető	8

■ Trianoni horizontok

SCHMIDT MÁRIA ■ Trianon 100 év távlatából	15
ROMSICS GERGELY ■ Külpolitikai gondolkodás Trianon árnyékában	23
ABLONCZY BALÁZS ■ „Maradtunk volna ott, ahonnan jöttünk!” <i>Magyar menekültpolitikák 1918 és 1924 között</i>	37
UJVÁRY GÁBOR ■ Trianon és a magyar felsőoktatás	53
KEMÉNYFI RÓBERT ■ Trianon lenyomatai a magyar földrajztudományban	77
SZENDE LÁSZLÓ ■ Trianon és a magyar régészettudomány <i>Hatások és új kihívások a hazai régészeti kutatásokban</i>	95

■ Trianoni határok

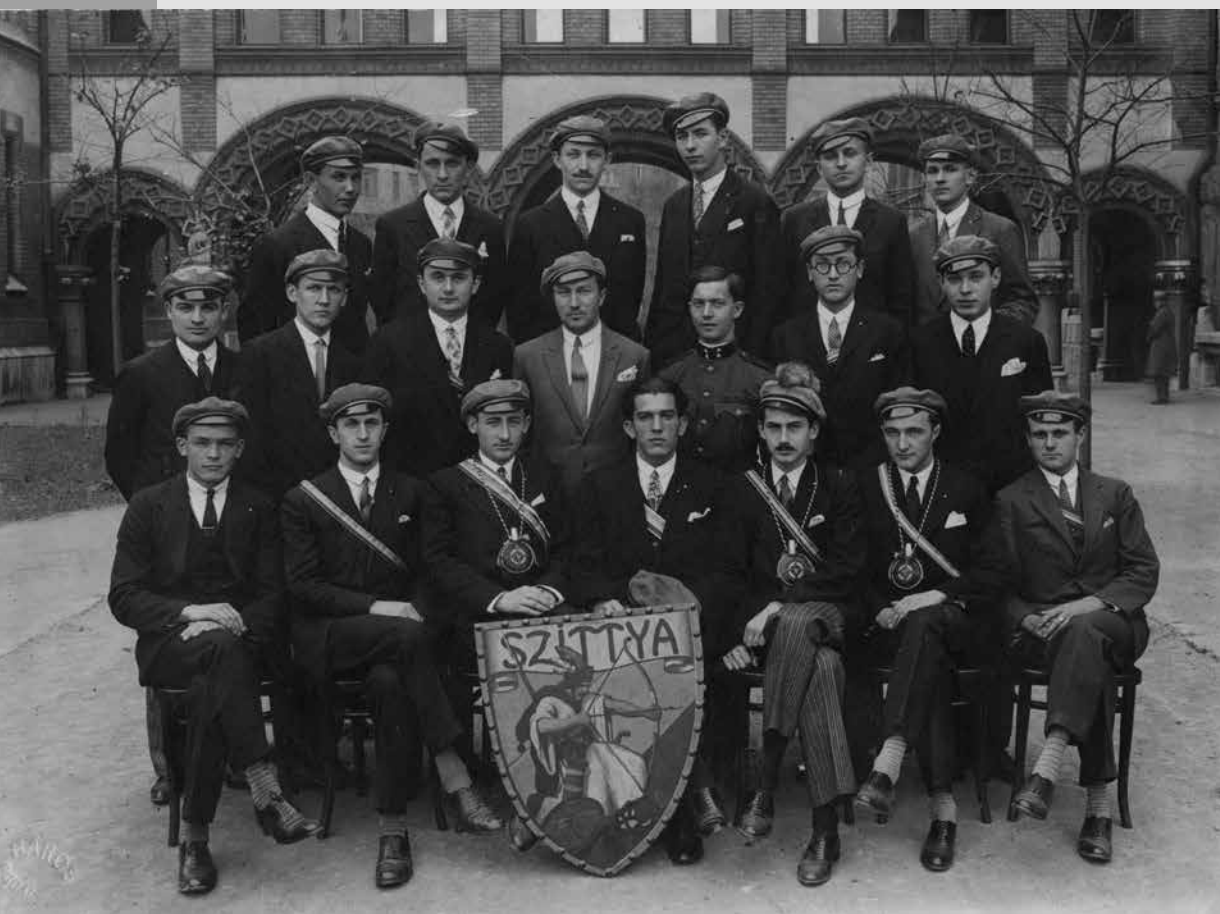
VÖRÖS BOLDIZSÁR ■ „Hát csak jöjjenek, most én védlek meg tőlük” <i>Kortársak véleménye, reményei a Tanácsköztársaság sikeres küzdelméről a magyar határokért</i>	111
ANKA LÁSZLÓ ■ Várjunk vagy tárgyaljunk? <i>A Huszár-kormány dilemmái a béketárgyalások megkezdéséről 1919 decemberében</i>	121
VIZI LÁSZLÓ TAMÁS ■ Aki nem hagyta volna, „hogymást sújtson a (béke)szerződés aláírásának csapása” – Apponyi Albert	133
POLLMANN FERENC ■ Az önálló magyar haderő kérdése és Trianon	143
HORVÁTH CSABA ■ Trianon és a honvédelem	149

■ Trianoni lelkek és testek

SZABÓ KATALIN ■ Megcsonkított ország, megcsonkított egészségügy <i>Trianon hatása a magyar egészségügyi struktúrára</i>	165
KEREPESZKI RÓBERT ■ „Egy halálra ítélt ország borzalmaiból” <i>Trianon és a devianciák terjedése</i>	179
BORDÁS SÁNDOR ■ Történelmi traumáink lelki örökségei	195

■ Trianoni fájdalmak

SZÉNÁSI ZOLTÁN ■ Veszteség, nagyság, egység <i>A textuális tér elfoglalása a Vértó Magyarországnak című antológiában</i>	209
BUCSICS KATALIN ■ „Csak nem lesz megint háború?” <i>Egy Kosztolányi-regény időrétegei (1848–1920)</i>	219
DÉNAVÁRI ZOLTÁN ■ Új magvetők <i>Kisebbség- és közösségszervezés: a Bácsmegyei Napló helye és szerepe a délvidéki magyarság eszmé-, politika- és kultúrtörténetében (1918–1925)</i>	227
BALAHÓ ZOLTÁN ■ „Hiszek!” <i>A Védő Ligák Szövetsége által 1920-ban meghirdetett ima- és jelmondatpályázatról</i>	243
Szerzői névmutató	251
Képjegyzék	252



Trianon és a magyar felsőoktatás

A történelmi folyamatokat jelentősen alakíthatja, sőt irányíthatja valamely esemény, ám mindezt eldöntő hatást mégsem gyakorolhat rájuk. A fontosabb fordulatokat előzmények sora befolyásolja, amelyek a következményekre is nagymértékben hatnak. Soha nem egy, hanem szinte mindig számos tényező eredményezi a kisebb vagy nagyobb változásokat. Így volt ez a Trianonhoz vezető út, különösen a felsőoktatás-politika esetében is. Annál inkább, mivel az 1920. június 4-én aláírt és az 1921. évi XXXIII. törvénnyel becikkelyezett békeszerződés a megcsonkított Magyarország kulturális és oktatási életére vonatkozó rendelkezéseket nem tartalmazott. Bár a külső, a diktátumot elfogadni kényszerítő tényezők az ország nagy részének elvesztéséhez vezettek, és óriási károkat okoztak kulturális-tudományos vonatkozásban is, e területen – több más szakpolitikával szemben – semmi sem korlátozta a megmaradt állam belső mozgásszabadságát. Ráadásul a felsőoktatás átalakítása már nem sokkal a Nemzeti Tanács hatalomátvétele után és még az ország teljes fölbojlása előtt, 1918 végén megkezdődött. Mindennek az előszele pedig a 20. század elejétől érezhető volt, az 1900–1901. évi egyetemi keresztmozgalomban, illetve különböző baloldali szervezetek és fórumok létrehozásában és tevékenységében.

A FELSŐOKTATÁS ÁTALAKÍTÁSÁNAK KEZDETEI

A keresztmozgalom kapcsán nemcsak a progresszívnek és konzervatívnek nevezett egyetemi szervezetek és szellemi mozgalmak csaptak össze, de az egyetemi ifjúság keresztény és izraelita része közötti, egyre áthidalhatatlanabbá váló törésvonalak is nyilvánvalóvá váltak.¹ Ennek fő oka a 19. század végi és a 20. század eleji európai eszméáramlatok magyarországi recepciója mellett a zsidó származású hallgatók arányának gyors növekedése volt. Utóbbi számos társadalomtörténeti tényező együttes hatásával (a zsidóság városokba tömörülése és foglalkozásszerkezete; a környezetenél nagyobb nyitottsága az oktatás, a továbbképzés iránt; mindezek révén gazdasági és kulturális térnyerése stb.) ma már könnyen magyarázható.² A korabeli szemlélkben olykor mégis ellenérzé-

¹ Ennek nemrégiben megjelent összefoglalója: *Ligeti Dávid*: Kereszt az egyetemen. Az 1900/1901. évi keresztmozgalom története. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás* I. köt. Szerk. *Ujváry Gábor*. Budapest, 2018. 9–32.

² 1881 és 1898 között csaknem duplájára nőtt az izraelita hallgatók összlétszáma, a hallgatóságon belüli aránya pedig – a hittudományi karokat és intézményeket nem ideszámítva – enyhén, 25,03%-ról 25,86%-ra emelkedett (A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1899.

seket keltett, hogy az (elsősorban szabad) értelmiségi pályákat egyre nagyobb mértékben töltötték be izraeliták. Különböző feszültséget azonban mindez – az antiszemita politika és közhangulat gyengesége és háttérbe szorítottsága miatt – ekkor még nem okozott.

A modern, jórészt nyugat-európai ihletésű szellemi irányzatokat követve 1900-ban indult útjára a *Huszedik Század* című folyóirat – amely 1906-tól lett a polgári radikalizmus szócsöve –, és a körülötte csoportosulókból 1901-ben jött létre a Társadalomtudományi Társaság. 1904-től olvashatták a *Világosság* számait, majd 1905-ben megalapították a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületét, amelynek főiskolai fiókja az elsősorban társadalomtudományi kérdésekről előadás-sorozatot szervező, 1911-től a *Szabadgondolat* című periodikát is megjelentető Galilei Kör lett.³

Mindezekhez az egyházellenességet hirdető, többnyire ateista eszméket valló, jórészt zsidó származású intellektuelekből álló és egymást is gyakran átfedő körökhöz lazább vagy szorosabb kapcsolat fűzött számos szociáldemokrata politikust, közülük is elsősorban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt legműveltebb és legintelligensebb vezetőjét, Kunfi Zsigmondot.⁴

Kunfi több alkalommal felszólalt a Galilei Kör rendezvényein, rendszerint harcosan antiklerikális szellemben, a kötelező hitoktatás eltörlését, az egyház iskolákra gyakorolt hatásának kiküszöbölését követelve.⁵ Hasonló konklúzióra jutott az egyetemek „klerikális túlkapásainak” kiátkozása kapcsán a galileisták első elnöke, a későbbi neves gazdaságtörténész és szociálfilozófus, Polányi Károly,⁶ aki a *Szabadgondolat*nak is munkatársa volt. Utóbbi lap első számának 1911-es, programadó cikke – melyet a szerkesztő, Vámos Henrik jegyzett – szintén azt hangsúlyozta: „A tudományos és vallásos előítéletekkel szembehelyezzük a természettudományok s a társadalmi tudományok tanításait. [...] Hirdetni fogjuk, hogy a valláserkölcis nem más, mint rég letűnt primitív korok erkölcsének, babonájának, előítéletének, félelmének és szorongásának perpetuálása [örökérvényűsége]; nem szabadság, de kényszer, nem fejlődés, de visszaesés; hogy ez a múlt zsarnoksága a jelen szabadságának, előremenésének elnyomására. [...] Elgondolni is borzasztó, mekkora tömegeket mételjez meg értelmükben, közvetve és közvetlenül, az egyház.”⁷

A szabadgondolkodók által vallott elképzelések az 1910-es években és a világháború alatt még viszonylag szűk, főleg egyetemistákból és nemrég diplomázott értelmiségiekből álló kört

576.) 1898–1899-ben 27,07%-ot (1899. évi jelentés, 311.), 1899–1900-ban 28,41%-ot (1900. évi jelentés, 314.), 1905-ben pedig 30,40%-ot (1905. évi jelentés, 392.) tett ki, majd stagnált (1910: 29,6%: 1910. évi jelentés 389.; 1915/16. II. féléve: 29,44%); ezután 1916/17. II. félévére 31,98%-ra, 1917/18. II. félévére pedig 33,74%-ra (utóbbi három adat: 1916–1918. évi jelentés, 213–215.) nőtt. Ha a hittudományi karokat is ideszámítjuk, valamivel alacsonyabb adatokat kapunk. Vö. Kovács M. Mária: Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Budapest, 2012. 132., 135., 138–140., 142–143.

³ A Galilei Körről némileg elfogult, ám igen alapos összegzés: Csunderlik Péter: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták: a Galilei Kör (1908–1919) története. Budapest, 2017., e tekintetben főleg: 50–65. Jól használható még egy korábbi összefoglaló is: Tömörly Márta: Új vizeken járok. A Galilei Kör története, Budapest, 1960., az előzményekre vonatkozóan elsősorban: 19–35. Vö. Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Budapest, 1935. 25–29.

⁴ Kunfiról (hőse irányában kissé részrehajlóan): Agárdi Péter: Kunfi Zsigmond. Budapest, 2001. Rövidebben lásd Uő: Kunfi Zsigmond időszerűtlen aktualitása. Eszmélet, 13. (2001) 51. sz. 162–173.

⁵ Előadásairól adott beszámolók közül: A valláserkölcis középiskola. Népszava, 1909. március 9. 7.; A magyar közoktatás állapota. Népszava, 1911. február 5. 8.

⁶ Galilei Kör-beli előadásáról: A klerikalizmus ellen. Népszava, 1910. május 1. 7. – Polányiról: Polányi Károly. Karl Polanyi 1886–1964 (Magyar szociológiai történeti füzetek 2.) Szerk., bev. Gyurgyák János. Budapest, 1986., e tekintetben: 18–33.

⁷ [Programadó cikk a szerkesztőtől, Vámos Henriktől,] Szabadgondolat, 1. (1911) 1. sz. 2–4.

szólítottak meg, majd csak az 1918. október 31-i hatalomváltást – amely nem kis részben a baloldali érzelmi egyetemi ifjúság aktivitásának volt köszönhető⁸ – követően váltak politikailag jelentőssé. A Galilei Kör az új berendezkedés „hivatalos” ifjúsági egyesületeként működött, és a Központi Egyetemmé átnevezett budapesti tudományegyetem főépületének kupolatermében tartotta gyűléseit.⁹

Eközben a gombamód szaporodó, gyakran csak rövid ideig működő egyetemi ifjúsági egyesületek körében 1918 végén, 1919 elején egyre erősebbé vált a már két évtizede megfigyelhető *polarizáltság*. A hallgatók többsége – különösen a vidéki felsőoktatási intézményekben – nem rokonszenvezett az egyházellenes, pacifista, baloldali nézetekkel.

A mind népszerűtlenebb kormányzat baloldalt támogató politikája 1918 decemberében a Galilei Kör és az általa irányított Diáktanács – alakulása után másfél hónappal meg is szűnt – előnyben részesítése mellett a Szocialista Diákok Szervezetének alapításában nyilvánult meg, ezek tagsága pedig fokozatosan balra tartott, és egyre inkább közeledett a kommunistákhoz. Miként 1920-ban a galileisták iránt amúgy elfogult Jászi Oszkár is leszögezte: „A T[ársadalomtudományi]. T[ársaság]. fiatalabb neveltjeiből alakult [...] Galilei Kör mindinkább egy szocialista jellegű diákszervezetté vált, melyben egyre nagyobb mértékben a zsidó hallgatóság vitt vezérszerepet. A háború nyomora és izgalmi közepette egyre szélsőségesebb antimilitarista és szindikalista tanok terjedtek el soraiban, úgyhogy néhány héttel a forradalom kitörése előtt a rendőrség az egyesületet feloszlatta, a tagjai sorából többeket elfogatott. A kommunista forradalom húszéves intellektuális emberanyaga csaknem kizárólag a Galilei Kör embereiből állott, akik közül sok zöld kritikálanság, pökhendi elbizakodottság és vaskos modortalanság mellett nem egy igazi érték, rajongó önfeláldozás, s lelki derékség volt található.”¹⁰

A Vörös Blokkba tömörülő baloldallal szemben 1918. december elején jött létre a több hagyományos egyetemi egyesületet magában foglaló ernyőszervezet, a Piros–Fehér–Zöld Blokk, amelyet a két világháború között az 1919 ősztől tevékenykedő egyetemi karhatalmi alakulatok, illetve a bajtársi egyesületek elődjeként tartottak számon.¹¹ Az indulatok elszabadulását és az antiszemita hangulat erősödését jelezte, hogy 1918. december 7-én, amikor két budapesti küldött ismertette a debreceni egyetemen a Piros–Fehér–Zöld Blokk programját, Huss Richárd germanista professzor, a nemzetiszocializmus későbbi híve, a következő szavakat intézte a hallgatósághoz: „Remélem, zsidómentesek vagyunk – kezdte beszédét, majd belemelegedett és kezét égnek emelve kiáltotta: – Pogromot hirdetek! Irtsuk ki a zsidókat!” Hozzá kell tenni: mindez nem maradt megválaszolatlanul. „Tóth Lajos és Thegze Gyula egyetemi tanárok még a beszéd elején megbotránkozással hagyták el a termet, Bernolák Nándor pedig nyomban reflektált a kiszólásra és visszautasította. Ilyen hangnemen, mondta, talán mégsem lehet beszélni. A zsidók együtt véreztek velünk.” Mikor a város lakossága minderről december 9-én, többnyire fölhábo-

⁸ 1918. október 25-én jött létre a Nemzeti Tanácsot támogató Diáktanács. Október 28-án a „láncchídi csatában” is döntő többségben voltak a hallgatók, s az október 31-ére virradó éjjel az Astoria előtt is szép számmal jelentek meg egyetemisták. Bővebben lásd: *Viczián János: Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 2.)* Budapest, 2002. 171–188.

⁹ *Csunderlik P.*: i. m. 333.

¹⁰ *Jászi Oszkár: Az októberi forradalom.* In: Jászi Oszkár publicisztikája. Vál., szerk. és a jegyzeteket készítette *Litván György – Varga F. János.* Budapest, 1982. 298. (A részlet Jászi Magyar kálvária, magyar feltámadás című kötetéből való.)

¹¹ Az 1918 végi 1919 eleji folyamatokról részletesen beszámol: *Viczián J.*: i. m. 190–216.

rodással értesült, „Husz [helyesen: Huss] egyetemi tanár a debreceni újságíróknak kijelentette, hogy fölszólalását rosszul értették, mert ő csak szellemi pogromot hirdetett a zsidóság ellen”. Az ebben a formában is elfogadhatatlan szavakra adott védekezést az egyetem tanácsa visszautasította, s „Kiss Géza rektor elítélte Husz Richárd föllépését s miután eljárásában a fegyelemsértés tényét állapította meg, elrendelte ellene a fegyelmi eljárást”.¹²

Huss vállalhatatlan nézeteivel a sok más egyetemi szervezethez hasonlóan rövid életű, a két világháború között viszont gyakran példaként emlegetett Piros–Fehér–Zöld Blokk sem azonosult. A tömörülés viszont sikeresen akadályozta a baloldali egyetemi egyesületek további előretörését, s Magyarország integritásának védelmében is jóval határozottabban lépett föl, mint vetélytársai. A kormány ugyan ragaszkodott a területi egység megőrzéséhez, ám pacifizmusa és külpolitikai tehetetlensége eszköztelenné tette ennek megvalósításában.

A katonadiákok és a Ludovika hallgatói ezért alakították meg 1918. december 15-i, Vigadó-béli nagygyűlésükön az Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Magyarország Területi Épségét Védő Ligáját,¹³ amely átvette a Piros–Fehér–Zöld Blokk szerepét; hamarosan azonban feloldódott az 1919. január 26-án létrejött Magyar Ifjak Nemzeti Pártjában, illetve Ifjúsági Területvédő Liga néven működött tovább.¹⁴

EGYETEMMENEKÍTÉSEK

Az ország fölbomlásának megakadályozása vagy legalább lassítása közös nevezőnek tűnt ugyan, ám a szociáldemokraták balszárnya már ekkoriban is elutasította az integritáshoz való ragaszkodást – miközben az egyetemek sorra, több nyelven jelentették meg a területi sérthetlenség mellett érvelő, a „világ művelt közvéleményéhez” szóló szövegeket,¹⁵ s az ifjúsági egyesületek is hasonlóan cselekedtek.¹⁶ A *Népszava* viszont már december 5-i vezércikkében, a Szociáldemok-

¹² A kik pogromra buzdítanak. Budapesti Hirlap, 1918. december 10. 8. Vö. Egy debreceni tanár pogromot akart rendezni. Az Est, 1918. december 10. 8. (A Budapesti Hirlap tudósítása részben ennek szövegét vette át.)

¹³ „Az egyetemi polgárok és polgárnők teljesen megtöltötték a termeket. A gyűlést Godova Károly elnök nyitotta meg s utána Németh Ágnes ismertette a liga célját. A magyar egyetemi és főiskolai ifjúság, mondotta a többi között, az intelligencia és megértés hatalmas fegyverével fog a világ összes egyetemeihez és főiskoláihoz fordulni és általuk az egész művelt világhoz, fölvilágosító iratokkal árasztja el a külföldet és nemzetiségi vidékeinket, erős külföldi és belföldi agitációt indít Magyarország területének sérthetlenségéért. Kijelentette, hogy a liga semmiféle politikai párthoz nem csatlakozik; egyetlen szent kötelessége: dolgozni a haza megmentésén. A liga munkáját ma megkezdi. [...] Utána Ballagi Aladár dr. gyűjtő beszédben hívta föl az ifjúságot cselekvésre. A külföld véleménye, úgymond a többi közt, meg van fertőzve. A most uralkodó két vezető eszme, a szocializmus és a nacionalizmus között lényegi különbség nincs: egyesüljön tehát mindenki a haza megmentésére!” A gyűlés „után az ifjúság kivonult a teremből és a Kossuth-nóta, valamint a Himnusz és kuruc nóták éneklése mellett vonult föl a Kossuth Lajos utcán és Múzeum körúton át üdvözölni Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligáját”. Az ifjúság az ország területi integritásáért. Budapesti Hirlap, 1918. december 17. 2.

¹⁴ *Viczián J.*: i. m. 230–234., 244., 258.

¹⁵ Minderről bővebben: *Várdy Béla*: Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban. *Aetas*, 18, (2003) 3–4. 286–305.; *Vörös László*: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918–1920-as évek megjelenítése a magyar és a szlovák nemzeti történetírásban. *Limes*, 24. (2011) 1. 5–43.; *Ujváry Gábor*: A békekötés és a magyar történetírás. „Trianon elítélésében és a revízió kívánságában mindnyájan egyek vagyunk”. *Rubicon*, 28. (2017) 7–8. sz. 110–115.

¹⁶ Ennek egyik példája: „A magyar ifjúság területvédelmi szövetségének egy küldöttsége megjelent Goodwinnál, az amerikai bizottság vezetőjénél és átadta neki a szövetség memorandumát, melyet Magyarország integritása érdekében

rata Párt álláspontjaként kijelentette: „Ha a nem magyar ajkúak nem akarnak velünk egy államban élni, kísérletet sem szabad tenni kényszereszközök alkalmazására. De azt kérdezzük a budapesti egyetem tanáraitól és mindazoktól a magyar uraktól, akik most ligát alakítanak Magyarországra területének megvédésére, vajon milyen eszközökkel akarják ezt a területi épséget, megvédeni? Erre feleljenek, ne pedig hazafias fájdalukat sírják el. Mit akarnak csinálni? Fegyverbe akarják újból szólítani a négy és fél év óta vértett magyar népet? [...] Megmondjuk nyíltan: ezek az urak a zavarosban akarnak halászni! Ezek az urak egy népszerű jelszó mezében zavart akarnak okozni, a területi integritás jelszavának hangoztatásával ellenforradalmi hangulatot igyekeznek teremteni [kiemelés az eredetiben – U. G.], az ellenforradalmi erőket, igyekeznek szervezni! [...] A mozgató erő, amelyet a »B[udapesti]. H[írlap].« szerkesztőségében, a levítezett agráriusok táborában és a »B. H.« mai vezércikke után ítélve a budapesti egyetem tanárai között kell keresnünk, nyilvánvalóan rosszhiszemű, hazafias jelszóval ellenforradalmat kereső.”¹⁷

Az ekkor még tárca nélküli munkaügyi és népjóléti miniszter, Kunfi Zsigmond pedig – aki pártja idézett véleményének egyik fő alakítója volt – két héttel később a minisztertanács ülésén vetette föl az integritás gondolatától való elfordulás szükségességét. Az etnikai határok elvéhez viszont ő is ragaszkodott. „Az eddigi alappal szemben – fejtette – meg kellene próbálni úgy rendezni a dolgokat, hogy ez a kormány azon a Magyarországon kormányozzon, amely az etnográfiai egység határain belül fog kialakulni. Erre az alapra kell helyezkedni, mert ez a konzekvenciája a háború elvesztésének.”¹⁸

Ezek a kérdések a felsőoktatás-politika szempontjából is lényegesek voltak, hiszen az ország négy tudományegyeteméből kettő, az 1872-ben alapított kolozsvári és az 1912-ben létrehozott pozsonyi román, illetve csehszlovák megszállás alá került: Erdély központja 1918. december 24-én, a későbbi szlovák főváros pedig 1919. január 1-jén. További működésük 1919 januárjától bizonytalanná vált, s későbbi sorsukat, a tanári kar és a hallgatóság szinte teljes egészének Budapestre menekülését, majd szegedi (1921) és pécsi (1923) letelepedésüket előlegezte.¹⁹ A negyedik

az amerikai ifjúsághoz intéz. Goodwin megígérte, hogy a memorandumot illetékes helyre fogja juttatni.” A magyar ifjúság az amerikai ifjúsághoz. Pesti Hírlap, 1919. március 13. 5.

¹⁷ A területi integritás hazug jelszava. Népszava, 1918. december 5. 1–2. Az utalásban szereplő cikk közölte a budapesti tudományegyetem tanárainak Szózatát és megjegyezte: „Amitől ma sajog minden magyar szív, amiben hánykódik minden magyar elme, arról a véres témáról a magyar egyetemi tanárok Szózatot szerkesztettek, s elküldték az összes külföldi egyetemi tanároknak. A tudománynak, a kultúrának, az emberiség szent érdekének segítségkiáltása ez a remek, tömör, egyszerű és mélyen megindító írásmű [...]” Az ország integritása. Budapesti Hírlap, 1918. december 4. 1.

¹⁸ MNL OL, K 27. 1918. december 18-i ülés, 1. napirendi pont. Vö. Romsics Ignác: Erdély elvesztése 1918–1947. Budapest, 2018. 147–148. Kunfi Jászi Oszkár nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli miniszter – Károlyi Mihály bizalmas tanácsadója, a kommün hatalomra kerülése előtt a béketárgyalásokra való előkészületeket irányító Külügyi Tanács elnöke – sem értett egyet. „[...] azon a véleményen vagyok és voltam – állította –, hogy a svájci alapon reorganizált Magyarország, mely a szomszéd államokkal a legszorosabb szövetségi kapcsolatba lép, a demokráciának, a gazdasági haladásnak és a békének nagyobb garanciája lett volna, mint egy megcsontított Magyarországnak, mely elkeseredetten, életképtelenül, rémálmok által űzötten mereven elzárkózik a környező államokkal szemben. Különben is miről kívánták, hogy lemondunk volna? Hisz a békeszerződés határozatait még nem ismertük, és az antant váltig hirdette, hogy a demarkációs vonalaknak a jövő politikai határaihoz semmi közük nincs.” Jászi O.: i. m. 364–365.

¹⁹ A kolozsvári egyetem Szegedre kerüléséről: Kiss József Mihály: Párhuzamos utak: A kolozsvári és pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez. In: Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből. Szerk. Kiss József Mihály. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 14.) Budapest, 1991. 123–161.; Vincze Gábor: A száműzött egyetem. A Ferenc József Tudományegyetem sorsa Kolozsvártól Szegedig (1919–1921). Szeged, 2006. – A pozsonyi univerzitás Pécsre költözéséről: Lengvári István: Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, a pozsonyi és budapesti évek története. Per Aspera ad Astra, 1. (2014) 1. 15–24.

tudományegyetem, a szintén 1912-ben létrehozott debreceni – a pozsonyihoz hasonlóan – ekkor még kiépülőben volt. Klinikai telepe „felvételi” (adminisztratív) épületének fölavatására 1918. október 23-án, IV. Károly király jelenlétében került sor, ami nemcsak amiatt váltott ki komoly visszhangot, mert az uralkodót a vasútállomásra érkezésekor az osztrák himnusz hangjaival fogadta a katonazenekar, hanem azért is, mert abba a Nagytemplomba is ellátogatott, ahol 1849. április 14-én kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. Ez volt a király utolsó nyilvános közszereplése.²⁰

A nagy múltú Selmecbányai Erdészeti és Bányászati Főiskola hallgatói már 1918. december közepén magyar fennhatóságú területre érkeztek, s a két univerzitással szemben gyűjteményeiket és műszereiket is összecsomagolták és megmentették. Tanáraik 1919. február végéig követték diákjaikat, és néhány hetes budapesti tartózkodás után 1919 márciusától Sopronban folytatták munkájukat. A tanév első óráit már a Tanácsköztársaság idején, április 28-án tartották.²¹ Az idegen kézbe került magyar felsőoktatási intézmények már 1919–1920 folyamán megszűntek: két gazdasági (Kassa és Kolozsvár) és két jogakadémiának (Kassa és Nagyvárad), valamint a Fiumei Kiviteli Akadémiának is ez lett a sorsa.²² A csekély létszámmal működő hittudományi főiskolák egy része viszont az új államkeretek között is tovább dolgozhatott.

E változások számos ellentmondást hordoztak magukban, és kételkedéseknek bizonyultak. A felsőoktatási intézmények Magyarországra települése – amelyhez a határon túl rekedt magyar állami alkalmazottak, közöttük jelentősen felülreprezentáltak az értelmiségiek Magyarországra menekült tömege társult – növelte ugyan a „csonkaországbéli” diplomások arányát, közvetve a kultúrpolitika két világháború közötti szerepét és Magyarország kulturális súlyát, ám rendkívüli módon gyengítette az utódállamok magyarságát – nemcsak a létszámapadás, hanem a szellemi vezetők számottevő részének elvándorlása miatt is.

1918 végén és 1919 elején az egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek ellentétei és az ország területi egységét fölbontó külső fenyegetettség mellett többen az egyetemek – elsősorban a legrégibb, az ország összhallgatóságának csaknem felét fogadó és a legnevesebb tudósokat fölvo-nultató budapesti univerzitás – oktatói karát is támadták. A vélt vagy valós konzervativizmusa miatt bírált professzori gárda teljes átalakítását szorgalmazó törekvések szószólói egyre hangsabbakká váltak. Bár a gyökeres változásokat hirdetők a tudományos közvélemény támogatását nem vagy csak kis részben élvezték, a kormánypolitika fölkarolta céljaikat.

²⁰ A Debreceni Egyetem története 1912–2012. Szerk. Orosz István – ifj. Barta János. Debrecen, 2012. 48–60.

²¹ A Selmecbányai Főiskola Sopronba kerüléséről: Németh Ildikó: A Selmecbányai Bányatisztképzőből lett soproni Erdészeti és Faipari Egyetem. *Limes*, 17. (2004) 4. 113–124.; Lichner József: Az „Alma Mater” kálváriás útja Selmecbányától Sopronig, illetve szétdarabolásáig. Közzétette unokája, M. Szilas Katalin. Erdészettörténeti Közlemények, 65. (2004) 5–39.; Proletárdiktatúra alulnézetben. Válogatott levéltári dokumentumok a Magyarországi Tanácsköztársaság időszakából. Vál., jegyz., bev. Csonka Laura – Fiziker Róbert. Budapest, 2019. 110–112. Sopronban 2019. április 10-én rendezték a *Sopron & Selmec 100* című emlékkonferenciát, az itt elhangzott előadások szerkesztett változata (Bartha Dénes – Bende Attila, Horváth Zita, Szűts István Gergely, Szögi László, Sági Éva, Tóth Imre, Dominkovits Péter, Orosz László, ifj. Sarkady Sándor tanulmánya) a Soproni Szemle 2019. évi 3. számában jelent meg, 245–321.

²² Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig. Szerk. Molnár László – Zsidi Vilmos. Budapest, 2006. 51–52., 59., 60–61., 75., 79–81., 86. – A hódmezővásárhelyi intézményről: Presztőczki Zoltán: Hódmezővásárhely első főiskolája. A Máramaroszigeti Református Jogakadémia utolsó évei. In: A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2016. Szerk. Uő. Hódmezővásárhely, 2016. 163–196.

ELÉGEDETLENSÉG AZ EGYETEMI OKTATÓKKAL SZEMBEN, ÚJ TANÁRI KINEVEZÉSEK

A helyzetet tovább bonyolította, hogy ez akkor történt, amikor 1917-hez képest jelentősen növekedett a diáklétszám – először 1918-ban, amikor a hadbavonultaknak nyáron három hónapos pótszemesztart hirdetnek –, s ezáltal a tanárság leterheltsége. 1923-ig érződött ennek hatása, hiszen a tanulmányaikat az önkéntes bevonulás vagy a behívások következtében megszakító – és a háborút túlélő – diákok 1918 őszén részben ugyan visszatértek a frontokról, ám számukat a később hadifogságból hazaérkezők is gyarapították. Mindezt az elszakított területekről a „csonka hazába” menekült diákok tömege tetézte. Ezen okok következtében 1919 őszén a korábbinak harmadára csökkent, ráadásul gazdaságilag is a tönk szélére került országban jóval több egyetemista tömörült, mint a világégés idején egy háromszor akkorában. Ugyancsak új keletű probléma volt a hölgyek fokozatos térfoglalása: miközben 1914 és 1917 között a korábbi tendenciákkal ellentétben drasztikusan csökkent a felsőoktatásban részt vevők száma, a nőké látványosan emelkedett.²³ Ráadásul ezek az összetett, egy-egy elemében is komoly nehézséget jelentő folyamatok egy éven belül háromszori hatalomváltás közben játszódtak le.

Az egyetemek és az új hatalom viszonya harmonikusan indult, hiszen a Nemzeti Tanács, amelyben Károlyi Mihály pártja mellett a szociáldemokraták és a polgári radikálisok is szerepet kaptak, a budapesti tudományegyetem jogi karának szakvéleményét fölhasználva tett szert egyszerre törvényhozói és végrehajtó hatalomra, s töltötte be ennek révén – a demokrácia és a hatalommegosztás alapelveitől eltérően – egyszerre az Országgyűlés és a kormány szerepét.²⁴

Ennek ellenére Hatvany Lajos már néhány nappal a hatalomváltás után, 1918. november 5-én kollektíven bélyegezte meg és minősítette a magyar professzorokat: „A mi professzoraink – tisztelet a kitűnő kivételeknek! –, de javarészt mégse tudósok [sic!]. Inkább csak bizonyos pártpolitikai szervezet tagjai. Épp azon pártpolitikai felekezeti [Hatvany szerint az akkor már megszűnt Nemzeti Munkapárté, U. G.], mely a háborút akarta, szervezte, folytatta és még ma sem hagyta volna abba, ha nem kényszerítik reá a fegyverletételre. [...] A tudósok munkája az új korszak cselekvő tényezőinek csakis úgy válhatik hasznára, ha az egyetemi tanács kissé kiszélesíteti fülledt szobáját. Ajtót kell nyitni. Új alakoknak kell besétálniuk a nyitott ajtón. A modern tudomány embereinek, kik eddig ebből a dohos teremből ki voltak zárva. [...] a tudományos testületeknek mindenekelőtt alkalmazkodniuk kell az új szellemhez!”²⁵

²³ A felsőoktatás hallgatóinak száma: 1880: 6514; 1900: 10 567; 1913: 14 575; 1917: 7183; 1919: 18 449; 1920: 10 005; 1921: 14 234; 1922: 17 306; 1923: 18 347; majd az 1920-as években 15 000 körül állandósult. A hallgatónőké: 1897: 6; 1900: 36; 1910: 318; 1913: 475; 1917: 1189; 1919: 1672; 1920: 674; 1921: 1240; 1922: 1456; 1923: 1537; ezután az ő számuk is csökkent, valamivel 1000 fölötti maradt az 1920-as években. Lásd: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. *Magyary Zoltán*. Budapest, 1927. 38., 41., 49–50.

²⁴ *Mezey Barna*: Az egyetem az 1918-as forradalomban. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. Szerk. *Szögi László*. Budapest, 2002. 253.

²⁵ Egyetemi tanárok. *Pesti Napló*, 1918. november 5. 8. – Hozzá kell tennem: a későbbiekben Hatvany jócskán finomította ezt az elképzelését, s maga is elítélte a túlzott változtatást: „Az egyetemnek a maga megújulását nem a jeles öregek üldözésével, hanem a kitűnő ifjaknak a maga kebelébe való bevonásával kellene kezdenie. Akkor a maga módján jól művelt, de szempontjaiban meghaladott tudomány mellett, ott volna a friss, feltörekvő tudományosság. A nemzedékek egymásnak nyújtának a fáklyát.” *Hatvany Lajos*: Tudomány és vidék. *Pesti Napló*, 1919. január 16. 4.

Hatvány szavai termékeny talajra hullottak. Az új rendet megtestesítő politikusok közül különösen a polgári radikálisok, de sok szociáldemokrata is osztotta e nézeteket. Károlyi párt-híve, az egyébként mérsékeltnek számító Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter (1918. október 31. – 1918. december 22.) szintén szorgalmazta a budapesti tudományegyetem jogi kara tanári gárdájának frissítését, és a társadalomtudományi tárgyak oktatásának nagyobb súlyt kívánt biztosítani. (A sors fintora, hogy rövid idejű miniszterségéről történt lemondása után Lovászy szembeszállt Károlyiék mindinkább balra tolódó politikájával; 1919. január 6-án már az Ifjúsági Területvédő Liga Vigadóbeli nagygyűlésén szónokolt együtt Bartha Albert volt honvédelmi miniszterrel – aki a pacifista közhangulattal szemben 1918 novemberében egyetemi zászlóaljok szervezését is megkísérelte az államhatárok megvédeése érdekében.)²⁶

Lovászy 1918 novemberében kérte a kiváló jogfilozófusnak, Somló Bódog kolozsvári professzornak a budapesti tudományegyetemre, az általános jogtan és enciklopaedia tanszékére történő kinevezését. Ezzel azonban megsértette az európai egyetemfejlődés egyik alapelvét, miszerint kizárólag az univerzitások tanári kara kezdeményezheti új oktatók alkalmazását.²⁷ A jogi fakultás végül egyhangú titkos szavazással hívta meg a nemzetközileg ismert tudóst a katedrára, méltányolva Lovászy leiratának azon kitételét, miszerint nem kívánja az ügyet precedensnek tekinteni, a tanszékek betöltésénél „megőrzendőnek tartja az egyetemi autonómiát”. Nem sokkal ezután azonban Lovászy arról értesítette a kart, hogy hét új tanszéket szeretne szervezni – jelöltjei közül Varga Jenőt és Rónai Zoltánt meg is nevezte –, és kívánsága teljesítésére egyhetes határidőt szabott. Mivel e lépés a kar teljes átalakítását jelentette volna, annak január 15-i ülése visszautasította Lovászy kívánságát. (Ekkor már nem is ő, hanem – államtitkárként – Juhász Nagy Sándor vezette a tárcát.)²⁸

²⁶ Lovászy szerepéről újabban: *Hatos Pál*: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története. Budapest, 2018. 143–145., 364–366. Lásd még: Lovászy lemondásának okai. *Pesti Hírlap*, 1918. december 25. 3–4. A cikk szerint lemondásának okaként többek között „a kormány szélsőséges politikai irányát” jelölte meg, és kijelentette: „A szociáldemokrata párt szervezkedésével és a kommunisták agitációjával szemben öntudatos szervezkedésre akarja felhívni a polgárságot [...], mert a polgárság kezd tudatára ébredni annak, hogy erőteljes föllépése csak javíthatja helyzetünket a külfölddel szemben, befelé pedig csak így akadályozhatták meg a rend ellenségeinek felforgató munkáját.” Vigadóbeli beszédéről: Az egyetemi ifjúság nagygyűlése. *Az Est*, 1919. január 7. 6. Itt Lovászy megállapította: „Most az ország megmentéséről van szó. Meg kell győzni a világot, hogy Magyarországnak hivatása van Európában, hogy a német és orosz imperializmus újraébredése ellen mi vagyunk a legjobb gát. Rendet és nyugalmat azonban ne várjunk az idegen csapatok munkájától, azt nekünk kell biztosítanunk, mert különben az nem rend, hanem szolgátság.” Bartha pedig: „Azt mondta, hogy őt Budapest széles rétegeiben ellenforradalmárnak mondják, ami azonban nem áll. Székely ember még nem árulta el hazája ügyét, de azt nem lehet kívánni, hogy maga segítsen azoknak, a kik meg akarják csonkítani.” A nagygyűlést követően tüntetésen éltették Lovászyt és Barthát, miközben „Vessen Jászi!”, „Le a bolsevizmussal!”, „Vessen Kun!”, „Le Pogánnyal” kiáltásokat skandáltak. Erről: *Viczián J.*: i. m. 228. – *Ugyanő* tudósít Bartha „Egyetemi Őrsereg” alakítására vonatkozó törekvéseiről is: *Uo.* 200–201.

²⁷ Az erről szóló hír szerint (Néptanítók Lapja, 51. (1918) 50–51. sz. december 16. 15.: „A budapesti egyetem felfrissítéséhez is hozzájárított a népkormány. Az elavult világ berendezkedésének szószólóit felcserélik a modern világnézet harcosaival. A közoktatási miniszter Somló Bódog kolozsvári egyetemi tanárt a budapesti egyetem általános jogi tan és a jogi és államtudományok enciklopédiája tanszékére nevezte ki rendes tanárrá. Somló a legkiválóbb magyar szociológusok egyike, aki új szellemet, új világnézetet visz be a budapesti egyetem dohos falai közé.” Somló 1920. szeptember végén, mivel képtelen volt földolgozni Magyarország felosztását, önkézzel vetett véget életének. Kolozsvárott, a Házsongárdi temetőben – édesanyja sírja fölött – akasztotta föl magát. Erről: *Hatos P.*: i. m. 285.

²⁸ *Mezey B.*: i. m. 254–255. *Vö. Rácz Kálmán*: Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1945 között. Múltunk, 55. (2010) 1. sz. 72. Lovászy jelöltjeiről: Varga és Rónai elvtársakat egyetemi tanárokká nevezik ki. *Népszava*, 1918.

Ezután gyorsan pörögtek az események. Az új miniszter, Kunfi Zsigmond már az első munkanapján, 1919. január 22-én értesítette az egyetemi tanácsot, hogy a jogi karra hét professzort nevez ki, s a fakultás „hozzászólásának kikérését ezúttal a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására” mellőzi.²⁹ A jogi kar tanácsának január 25-én a miniszterhez intézett felterjesztése határozottan tiltakozott ez ellen, és egyhangú szavazással törvénysértőnek nevezte az eljárást.³⁰

Kunfi azonban nem hátrált. A sajtó hírei szerint 1919. január 25-én a budapesti egyetem bölcsészkarára – megint csak mindenféle egyeztetés nélkül – nyilvános rendes tanárrá nevezte ki a kvalitásai alapján ezt feltétlenül megérdemlő, ám doktori címmel nem rendelkező Babits Mihályt, továbbá a filozófus Fogarasi Bélát, a művészettörténész Fülep Lajost – aki egyébként tiltakozott, hogy az autonómia sérelme árán legyen professzor –, a vegyész Hevesy Györgyöt, a filozófus Lukács Györgyöt és a klasszika-filológus Révay Józsefet. További tizenkét professzori kinevezést is előlegezett, jelezve, hogy az ő személyükről sem fog egyeztetni.³¹ A hírt egyébként – nyilván a várható tiltakozás miatt, illetve azért, mert Kunfi nem akart az egyetemen újabb fakultáson is frontot nyitni – már másnap cáfolta és „teljesen alaptalannak” nevezte Kunfi pártjának lapja, a *Népszava*. (A zavaros viszonyokra és kommunikációra viszont jellemző, hogy a *Színházi Élet* – „egész sor új katedra rendszerezítése” mellett – Babits és Lukács professzorságát köszöntötte.) A tervek azonban később – igaz, csak részben – mégis megvalósultak: a Tanácsköztársaság kikiáltása után jó két héttel, 1919. április 7-én az említettek közül – több mint két tucat társuk mellett – Babitsot, Fogarast, Fülepet és Révayt is kinevezték.³²

A sajtóban olyan értelmezések is megjelentek, miszerint az egyetem ugyan nem kérdőjelezte meg a jelöltek rátermettségét, csak a jogai semmibevételét jelentő eljárást utasította vissza. Az elsőként tiltakozó jogi kar tanácsülésén például állítólag elhangzott, „hogy a kinevezett tanárok

december 22. 5. A cikk szerint: „A miniszter leiratában a többi között kijelenti, hogy a reform szociális szellemének biztosítása érdekében elkerülhetetlenül szükséges, hogy a megújuló oktatásban közreműködjenek és már a reform előkészítésében is részt vegyenek olyan, ma még az egyetem kötelékén kívül álló férfiak is, akikben eddigi tudományos és szociális munkásságuk tanúsága szerint régtől fogva él a kialakulóban levő új rend képe és mindazok az eszmények, amelyeknek az új fajtájú magyar köztisztviselőt hevíteniük kell. Ezért a miniszter most, a reform részletes kidolgozása előtt is megszervezni kíván egyes alapvető fontosságú tanszékeket (szociológia, kriminológia, politika, agrárpolitika, szociális kérdések elmélete) és közli a fakultással, hogy két ilyen tanszékre dr. Rónai Zoltánt és dr. Varga Jenőt fogja kinevezni.”

²⁹ A kérdéskör mindmáig legrészletesebb – bár Kunfi, Jászi, a polgári radikálisok és általában az új kormányzat irányában meglehetősen elfogult –, dokumentumokkal kísért kifejtése: *Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. Történelmi Szemle*, 11. (1968) 401–427, az idézet: 409. Lásd még: Hét új egyetemi tanár. *Népszava*, 1919. január 23. 2. Eszerint „a miniszter közli a karral, hogy a Lovász által megállapított új tanszékekre, az újonnan létesítendő társadalomgazdaságtani tanszékekre a betöltetlenül hagyandó üres tanszékek javadalmának terhére kinevezte dr. Ágoston Pétert a magánjog, dr. Farkas Geyzát az agrárpolitika, dr. Jászi Oszkárt a szociológia, dr. Kovács Gábort a társadalomgazdaságtan, dr. Rónai Zoltán elvtársat a politikai tudományok, dr. Varga Jenő elvtársat a gazdasági politika és dr. Vámbéry Rusztemet a kriminológiai tanszékére. Ezeknek a kinevezéseknek a nagyobb részéhez a jogi kar előzetesen nem szólott hozzá. A miniszter leiratában azonban hivatkozik arra, hogy a kar intézményesen nem biztosított s a múltban személyesen vagy pártpolitikai okokból nem egyszer lényegében figyelmen kívül hagyott hozzászólásának kikérését ezúttal a forradalom szellemi vívmányainak biztosítására kellett mellőznie.”

³⁰ *Litván Gy.*: i. m. 409–413.

³¹ Újabb tanári kinevezések a budapesti egyetemen. Az Est, 1919. január 26. 5.

³² Minderről, illetve Fülep kinevezésével kapcsolatos aggályairól bővebben: *Babus Antal: Fülep Lajos az 1918–1919-es forradalmakban. I–V. rész. Új Forrás*, 34. (2002) 1–5. sz. (főként a III. rész). – A *Népszava* cáfolata: 1919. január 26. 6. A *Színházi Élet* 7. (1919) 6. sz. február 9–16. 10–11. oldalán: Két új professzor címmel köszöntötték Babitsot és Lukácsot az egyetemi katedrán.

nagy része erőszak nélkül is, meghívás útján bejuthatott volna az egyetemi tanárok sorába, mert tudományos működésükkel rászolgáltak”.³³ A jogi fakultás tiltakozásához egyébként a kormányt támogató, a progresszívek közé sorolt Pikler Gyula és – a Kolozsvárról nemrégiben Budapestre került – Somló Bódog is csatlakozott, törvénysértőnek ítélve a miniszter módszereit.³⁴

Az egyetem tanácsa január 29-én foglalkozott az új tanárok ügyével, s véleménye egyezett a jogi karéval, ezért kérte a minisztert, hogy az önkényes kinevezéseket helyezze hatályon kívül.³⁵ Kunfi erre kijelentette, hogy „a budapesti egyetemi tanács ezzel nyíltan kibontotta az ellenforradalom zászlóit”. Az egyetemi tanács álláspontjához a jogi fakultás magántanárai is csatlakoztak. Ugyanezen az estén a bölcsész magántanárok szintén az autonómia ügyéről tanácskoztak,³⁶ s a Hóman Bálint, későbbi kultuszminiszter megfogalmazta határozati javaslatban kijelentették, hogy szövetségük „a tudományos munka szabadsága érdekében ragaszkodik a magyar tudományegyetemeknek jogszokásban, szabályrendeletekben és törvényekben biztosított jogaihoz, és kívánja azok tiszteletben tartását”, ezért nem fogadja el az új kinevezéseket.³⁷

A helyzet tisztázása érdekében az egyetemi tanács 1919. január 31-én meglátogatta Berinkey Dénes kormányfőt és Károlyi Mihály ideiglenes köztársasági elnököt. Az erről beszámoló cikkből ugyan nem derül ki, mi történhetett a miniszterelnökkel folytatott beszélgetésen, a Károlyival történt tárgyalás azonban rekonstruálható.

Moravcsik Ernő rektor az egyetemi autonómia megőrzésére tett esküjükre hivatkozott, és kijelentette „hogy a békés megegyezést akarják, és állásfoglalásuk nem renitencia, hanem csak kötelezőségjelzés”. Károlyi válaszában közölte, hogy az egyetemi tanároknak meg kell érteniük, hogy „ma forradalmi időkben élünk”, a forradalom pedig „rendszerváltozást jelent, amelynek az egész vonalon meg kell történnie, tehát a tudományban és az új eszmék terjesztésében is”. Hangsúlyozta: „gyorsan kell cselekednünk, gyorsan kell módot adnunk arra, hogy a legfelsőbb oktatásban és a tudomány terjesztésében is tért hódítson az új szellem”. Károlyi szavait nehezen lehetett félreérteni.³⁸

Február 3-án a budapesti tudományegyetem bölcsészkarja is a jogi kar véleményéhez csatlakozott, s az egyetemi tanács szintén megtagadta az új professzorok beiktatását, bár jelezte, hogy ugyan továbbra is törvénysértőnek tartja az eljárást, de nem akadályozza a kinevezett tanárok működését, ha a minisztertanács előtt teszik le az esküt.³⁹

³³ Obstrukció az egyetemen. Pesti Napló, 1919. január 29. 1. – Nagyjából ugyanezt tartalmazta az orvostudományi kar 1919. február 3-i, egyetemi tanácsnak írott jelentése is: *Litván Gy.*: i. m. 417.

³⁴ Az egyetem harca a hét kinevezés ellen. Pesti Napló, 1919. január 29. 4. Vö. A budapesti tudományegyetem ügye. Az Ujság, 1919. január 31. 5.

³⁵ *Litván Gy.*: i. m. 413–415.

³⁶ Néptörvény készül az egyetemről. Az Est, 1919. január 31. 3.

³⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 15/157. A kérdéskör bővebb feldolgozását lásd: *Ujváry Gábor*: Hóman Bálint 1918–1919-ben. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk. *Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos*. Budapest, 2018. 589–601.

³⁸ Károlyi az egyetemi konfliktusról. Pesti Napló, 1919. február 1. 2–3. Ugyanekkor a Vörös Lobogó január 31-i számában Nagy Lajos író a következőképpen nyilatkozott: „Illetékes körök szükségét látják annak, hogy az egyetemet, a régi magyar állam szolgaszellemű áltudósai e bagolyvárának tanári karát felfrissítsék. A tudatlanságot és a hazugságot akarják ezzel az illetékesek, elsősorban Kunfi miniszter, lelökni a katedráról; helyes törekvés, fontos kötelesség felismerése.” *Nagy Lajos*: A pszichoanalízis tanszéke. In: *Álmok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdésről a Monarchia felbomlása idején*. Gyűjtötte, szerk. *József Farkas*. Budapest, 2001. 327–329., az idézet: 327.

³⁹ *Litván Gy.*: i. m. 407., 420–424.

A vita végül azzal zárult, hogy Kunfi Zsigmond 1919. február 5-én megszüntette az egyetem autonómiáját, amelynek február 1-jén még a megerősítését ígerte. Felmentette a rektort, s az intézmény élére Jászi Oszkárt – akit hat társához hasonlóan minisztersége első napján nevezett ki professzornak – állította kormánybiztosként. Jászi három nappal később bejelentette, hogy „[...] az orvosi és teológiai karral [amelyek nem álltak ki a jogi kar mellett, U. G.] megállapodásra jutott és e karok autonóm működése továbbra is érintetlen marad. A jog- és államtudományi, valamint a bölcsészettudományi kar autonómiáját azonban [...] fölfüggesztette.”⁴⁰

Hosszabban időztem az autonómia kérdésénél, mivel a korabeli, felsőoktatás iránt érdeklődő közvéleményt ez foglalkoztatta a leginkább, ráadásul a „progresszív” és a „konzervatív” tábor között már addig is érezhető ellentétet tovább élezte, s egyúttal a Tanácsköztársaság alatt történeteket, majd – a forradalmak ellenhatásaként – az 1919 őszétől a felsőoktatásban megfigyelhető visszarendeződést is előlegezte.

A kommün 133 napja idején – mivel a kolozsvári és a pozsonyi univerzitások idegen területre kerültek, a debreceni pedig még csak „takaréklángon” működött – átmenetileg a budapesti tudományegyetem maradt az egyetlen nagyobb magyar felsőoktatási intézmény. Itt számos tanárt – a bölcsészkaron húsz, az orvosin négy, a jogin nyolc professzort – elbocsátottak.⁴¹ Helyükre olyan, általában egyébként kiváló személyiségeket neveztek ki – gyakran a képesítési követelményeket is figyelmen kívül hagyva –, mint a már említett Babits Mihály (modern magyar irodalom és világirodalom) és Fülep Lajos (olasz nyelv és irodalom), illetve Meller Simon (művészettörténet), Hevesy György (fizikai kémia) vagy a tanszékét el sem foglaló Szekfű Gyula (történeti segédtudományok). A tanítóképző főiskolán Mannheim Károly (filozófia), Hauser Arnold (irodalomelmélet), Trostler József (német nyelv és irodalom), Benedek Marcell (francia nyelv és irodalom), Pólya György (matematika) és Gorka Sándor (állattan) jutottak így katedrához – többen közülük a kommün bukása után emigráltak, és nemzetközi karriert futottak be.⁴²

A Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztossága élén Kunfi Zsigmond maradt, mellette 1919. április 5-étől Lukács György, Szabados Sándor és Szamuely Tibor is népbiztosi címet kaptak, így – a mindent felforgatni vágyó szándékokat és a kaotikus viszonyokat tükrözve – június

⁴⁰ Az egyetem autonómiája. Népszava, 1919. február 9. 7. Lásd még: *Jászi Oszkár: Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Budapest, 1989. 101.

⁴¹ *Viczián J.*: i. m. 269–270. Lásd még: Felfüggesztették az ellenforradalmár egyetemi tanárok működését. Pesti Napló, 1919. április 2. 6. Eszerint a közoktatásügyi népbiztosság úgy véli: „Az egyetem, melyet a kapitalista társadalom a tiszta tudomány meghamisításával osztályuralmának szolgálatába állított, nem maradhat meg sem szervezeti, sem személyi összetételében. Addig, amíg a tudományegyetem új szervezési munkálatai befejezést nyernek, a közoktatásügyi népbiztosság mindazon tanárok előadásait, akiknek működése a forradalom érdekeit vagy a tudomány komolyságát veszélyeztetné, további intézkedésig felfüggesztette. E héten az előadások szünetelnek és a jövő héttől kezdve új megbízott előadók fognak az egyetemen tanítani, akiknek eddigi munkássága kezesség a tudomány és a társadalom legfőbb érdekeinek megvédésére.” Erről gyakran megfelelkeznek a felsőoktatás történetének kutatói, akik többnyire csak a kommün bukása utáni, az imént jelzettnél kevésbé súlyos intézkedéseket emlegetik.

⁴² A kinevezésekről: Hivatalos Közlöny, 27. (1919. május 22.) 190. Lásd még: A főiskolai oktatás reformja – Új egyetemi és műegyetemi tanárok kinevezése, Fáklya, 1919. május 11. idézi: „Mindenki ujakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). IV. köt. (A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete). Szerk. és a jegyzeteket írta József Farkas. Budapest, 1967. 337–338.

24-ig egyszerre négy vezetője volt a tárcának... Ezután a kommün bukásáig Pogány József töltötte be e tisztséget.⁴³ A népbiztosság főiskolai csoportjának vezetője, Fogarasi Béla 1919. április 6-án *A kommunizmus és az egyetem* címen tartott előadásában közölte: „[...] nem szabad semmit sem átmentenünk a régi világ csődöt mondott eszméiből és eszközeiből. A marxizmusnak nagyon primitív értelmezése volna az, amely csupán a gazdasági újításokkal akarna segíteni a bajokon. Az elvi marxizmus változtatást nem tűr. De éppen ezért a pusztán anyagi újjáalkotással együtt át kell alakulnia az egész eddigi ideológiának is. A régi világ emberelnyomó formái között – a zsandárság és a bürokrácia mellett – ott volt az egyetem is. Ezer formalitásával, mintegy szimbólumaként a régi rezsimnek, engedelmes szolgahadat nevelt a kapitalisztikus életfölfogás számára. Egyáltalában nem másodrendű kérdés, hogy milyen legyen a kommunista társadalom egyeteme. Nem elégedhetünk meg pusztán személyi változásokkal. Az egyetem eddig két föladatnak akart egyszerre eleget tenni: a szakmunkás- és tudósképzésnek. Egyiket sem bírta megvalósítani.”⁴⁴

Éppen ezért választották volna ketté a tanár- és a tudósképzést. A jogi karokon és akadémiákon viszont szüneteltették a vizsgáztatást – ezzel tulajdonképpen az oktatást is –, többek között arra hivatkozva, hogy az igazságos kommunista társadalomban nem lesz szükség a burzsoá jogtudományra. A hittudományi karok működését felfüggesztették, ám az egyházak a saját költségükön továbbra is fenntarthatták volna azokat. Persze az illetékesek is tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy ez már azért sem lehetséges, mert az egyházakat szinte a teljes vagyonuktól megfosztották...

Mivel a középiskolákban az év végi osztályzást és az érettségit eltörölték – helyükbe a megfelelt vagy meg nem felelt minősítés, illetve egyszerű végbizonyítvány került – már képesítésre sem volt szükség az egyetemi vagy a főiskolai beiratkozáshoz. A felsőoktatási intézmények autonómiáját ugyancsak megszüntették.

A budapesti tudományegyetem élére a Galilei Kör korábbi rendszeres előadója, a nemzetközileg is ismert matematikus, Dienes Pál került, a már az elnevezésében is beszédes politikai megbízotti titulussal. A dékánokat, a tanárokat, sőt, még a segédszemélyzetet is a kormányzat nevezte ki, az egyetemi és a kari tanácsok korábbi szerepe és hatásköre ezzel magától eltűnt. A hallgatói szervezeteket, még a Szocialista Diákok Szervezetét is föloszlatták, és a főiskolai ifjús munkás csoportokba olvasztották, és nagy hangsúlyt fektettek az egyedül üdvöztőnek tekintett marxista(–leninista) szellemű nevelésre. Hogy ez mit is jelentett, azt pontosan – egy-két kivétellel – még a kommün vezetői sem tudták. Mint az imént idézett Fogarasi Béla 1959-ben bevallotta: „[...] a Tanácsköztársaságnak nézetem szerint eddig nem eléggé méltányolt érdeme az elméleti, népgazdasági, filozófiai megalapozásra való törekvése volt. Természetesen nem sajátítottuk még el eléggé a leninizmust ahhoz, hogy a legbonyolultabb napi politikai kérdésekben is mindig helyesen tudjunk eljárni, de azt hiszem, hogy a marxizmus általános ismerete alapján olyan területeken, mint a kultúrpolitika, sikerrel lehetett a munka alapjait lerakni.” E gondolkör jegyében – a moszkvai munkásegyletem mintájára – 1919. május 3-án nyitották meg a munkáskáderek képzését szol-

⁴³ Minderről és a Tanácsköztársaság kulturális politikájáról bővebben: *Ujváry Gábor*: „Iszonyatos csönd az egész országon: siralomház csöndje” – A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája. (Megjelenés előtt álló kézirat.)

⁴⁴ *A kommunizmus és az egyetem*. Népszava, 1919. április 11. 11.

gáló Marx–Engels Munkásegyletemet, amelynek hallgatói kizárólag a proletárok közül kerülhetek ki.⁴⁵

A Köznevelési Népbiztosság 1919. júniusi jelentése mindemellett kiemelte, hogy a „három főiskolai jellegű kereskedelmi szakiskolát (Keleti Akadémia, Világkereskedelmi Akadémia, Kereskedelmi Akadémia) pedig tananyagainak, oktató személyzetének és hallgatóságának megrostálása után közgazdasági iskolává szervezte át”. A budapesti tudományegyetem bölcsészkaráról megállapította, hogy az autonómiájának örve alatt „nem egy tanszékét egészen értelmetlen és tudományosan teljesen jelentéktelen egyénnel töltötte be”, ezért a népbiztosság „szükségesnek látta, hogy e kar tanító személyzetének nagy részét” az oktatástól eltiltsa, és „egyelőre megbízott előadókkal helyettesítse”. Persze „az orvosi karon és a műegyetemen is eltávolítottak egyes tanárok” – a jogi karon és a jogi akadémiákon csak azért nem, mert azokon nem is folyt oktatás.⁴⁶

VISSZARENDEZŐDÉSI FOLYAMATOK

A kevesebb, mint egy esztendő alatt bekövetkezett, az addigi állapotok teljes átalakítását eredményező folyamatok visszahatásaként 1919 őszén a felsőoktatás-politikát az egy évvel azelőtti állapotokhoz történő visszarendeződés szándéka vezérelte. Ez persze – a viszonyok teljes megváltozása miatt – csak részben valósulhatott meg. Az egyetemek és főiskolák belső élete ismét az 1918 előtti, klasszikus és Nyugat-Európában is elfogadott humboldti struktúrát követte: az egyetemi autonómiát visszaállították, a kommun alatt elbocsátott tudósok újra elfoglalhatták katedráikat. Ugyanakkor az akkor kinevezetteket eltávolították, és megkezdődött a Tanácsköztársaság alatt is hivatalában maradt oktatói gárda és segédszemélyzet, sőt, a hallgatóság igazoltatása is. Ennek eredményeként viszonylag kevés felfüggesztés vagy nyugdíjazás történt, többeket azonban figyelmeztettek. Számosan pedig már a kommun bukásakor elmenekültek Magyarországról, okkal vagy ok nélkül, tartva a felelősségre vonástól.⁴⁷

Az egyetemi ifjúsági szervezetek közül a régebbiek többsége újjáalakult ugyan, de 1919 augusztusában és őszén a kormányok egyedüli számottevő fegyveres erejét jelentő Egyetemi és Műegye-

⁴⁵ A Tanácsköztársaság (felső)oktatáspolitikája viszonylag feldolgozottnak tekinthető, számos tanulmány és forráskiadvány látott napvilágot e témakörből. A legfontosabbak: *Finácz Ernő*: Négy hónap a magyar köznevelés történetéből. Magyar Paedagogia, 28. (1919) 92–114., a felsőoktatásról: 107–112.; *Huszár Károly*: A bolsevizmus kultúrpolitikája. In: A vörös rémuralom Magyarországon. Szerk. *Uő*. New York, 1920. 83–95.; A bolsevizmus Magyarországon I–II. Szerk. *Gratz Gusztáv*, Budapest, 1921. (A nagyszabású összegzés negyedik könyve – melynek címe: *Kultúra* – foglalkozik az egyházzal, az oktatással és a művészetek sorsával); *Gratz Gusztáv*: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. (A könyv több helyén szóba kerülnek a felsőoktatás-politikával kapcsolatos események.); *Fogarasi Béla*: A Tanácsköztársaság tudományos és kulturális politikájáról. Magyar Tudomány, 66. (1959) 4. sz. 179–182., az idézet: 181. (Erősen dogmatikus szemléletű emlékezés.) A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Sajtó alá rend. *Petrák Katalin* – *Milei György*. Budapest, 1959, főleg 93–110., 197., 211–213.; *Liptai Ervin*: A Magyar Tanácsköztársaság. Budapest, 1965., főleg 227–252. *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 1969., főleg 398–407.; *Szabó Viktor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. PhD-dolgozat, Eger, 2016. http://disszertacio.uni-eger.hu/16/1/Szab%C3%B3%20Viktor_%20%C3%A9rtekez%C3%A9s.pdf (letöltve: 2020. szeptember 27.)

⁴⁶ A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája... i. m. 211–213.

⁴⁷ Az 1919 utáni kivándorlásról és a Magyarországot elhagyók nemzetközi érvényesüléséről: *Frank Tibor*: Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945. Budapest, 2015.

temi Csendőrzászlóaljak váltak igazán jelentőssé. Részben belőlük jöttek aztán létre 1919-ban a bajtársi egyesületek, a minden felsőoktatási intézményben jelen lévő Turul, a kizárólag a Műegyetemen szerveződő Hungária, majd 1921-ben a katolikus ifjakat tömörítő Foederatio Emericana. Ezek – különösen az első kettő – a két világháború közötti magyar egyetemi életet radikálisan jobboldali és erősen antiszemita irányba terelték. Mindenféle baloldali ideológiát élesen elítéltek, ellenben a szociális kérdések felé – különösen az 1930-as évektől – meglepő nyitottsággal közeledtek, sőt a Turulban és az Emericánában még az illegális kommunistákkal rokonszenvező sejtek is alakultak.⁴⁸

Az 1919 utolsó harmadára és 1920 elejére jellemző helyzetet kiválóan érzékeltette a neves konzervatív történész, Angyal Dávid – aki kikeresztelkedett zsidó professzor volt – 1943-as emlékezésében. Angyal 1919 elején a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának dékánjaként szállt szembe Kunfi Zsigmondnak az univerzitás autonómiáját sértő rendelkezéseivel, ezért (is) aztán 1919 őszén ismét őt választották a fakultás élére. Mindez meglehetősen szokatlan volt, mert 1918 előtt – de még a két világháború között is – minden tanévben egymást váltották az egyetemi karok vezetői. Angyal 1943-ra, mikor 86 esztendősen számot vetett életével, az akkori zsidóüldözések hatására részben visszatért zsidóságához. Visszaemlékezésében azonban még pozitívként jelentette ki, hogy 1919 augusztusában „letört a Tanácsköztársaság és kezdődött a visszatérés a keresztény magyarság hagyományaihoz”. Majd így folytatta: „Az átmenet nem volt könnyű. Megkezdődött az egyetemen a zsidóüldözés. A proletárdiktatúrát Magyarországon általánosan zsidóuralomnak nevezték, mert valóban feltűnően sok zsidó tolongott a kommunista hivatalokban. Ez nagy visszahatást keltett. A zsidó egyetemi hallgatókat keresztény társaik nem akarták tűrni az egyetemen, bántalmazták őket, néha igen súlyosan.”

Ugyanakkor több mint húsz év távlatából azt is megállapította: „Azt nem hallgathatom el, hogy a kormány erősen elítélte az egyetemi zavarokat. Huszár Károly, mint kultuszminiszter [1919. augusztus 15-től november 24-ig, tehát egy évvel a numerus clausus-törvény meghozatala előtt – U. G.] erélyesen intézkedett is a zavar csillapítása végett. A numerus clausus tulajdonképpen hivatva lett volna lefegyverezni a keresztény hallgatók haragját zsidó társaik ellen. De bármily szigorúan alkalmazták az új intézményt, a gyűlölet fel-fellobbant még sokáig és zavarokat okozott. Nagy volt a felháborodás a tanári karban azok ellen a kollégák vagy magántanárok ellen, akik a proletárdiktatúra alatt hivatalt vállaltak, vagy a rendszert szolgálataikkal támogatták. Az egész tanító személyzet köteles volt igazolni azt, hogy ilyen vádakkal nem gyanúsítható. A gyanúsak ellen megindult a fegyelmi vizsgálat. A karok indítványozták az eljárást, a tanács döntött abban, hogy megindítható-e az eljárás és, ha megindítható volt, a tanács ítélte, mint leg-

⁴⁸ A bajtársi egyesületek történetét az utóbbi esztendőkből a legalaposabban Kerepeszki Róbert és Szécsényi András – elsősorban a Turulról született – tanulmányai és kötetei elemezték. Összefoglaló munkáik: *Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, 2012.; *Szécsényi András: A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)*. Budapest, 2016. Az Emericánáról: *Ujváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”*. In: *Uő: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Szerk. *Császnavay Tünde*. Budapest, 2010. 413–493. Összegző jelleggel lásd még: *Ladányi Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban*. *Educatio*, 4. (1995) 265–284. Ez erősen árnyalja korábban megjelent, igen komoly kutatásokat tükröző, ám meglehetősen pártos munkáját: *Uő: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben. 1919–1921. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 88.)* Budapest, 1979.

főbb fegyelmi hatóság. [...] Általában a tanács azt hitte, hogy meg kell szabadítani az egyetemet a szabadgondolkodóktól, a radikálisoktól. Ha ilyenekről kellett ítélnie, nem volt kíméletes. De általában méltányosságra törekedett.”⁴⁹ Minderről az eseményekkel egy időben is hasonlóan vélekedett. „Bizonyára rosszul esett mindnyájunknak az, hogy ítélkeznünk kellett oly férfiak felett – jelentette ki tanértékelő beszédében 1920. június 1-jén –, akik éveken át kollégáknak, a közös nagy célért való törekvésben bajtársaknak tekintettünk. Senki sem fogta fel ezt az ítélkezést a bosszúállás egy nemének, az egész eljárásnak célja csak az lehetett, hogy a jövőre nézve lehetetlenné tegye az egyetemen a legjobb nemzeti hagyományokkal ellenkező szellemnek terjesztését. Az eljárás még nincs befejezve; reméljük, hogy a célt el fogjuk érni anélkül, hogy alkalmat adnánk jogos panaszokra. Szüksége volna az országnak a forradalmi szenvedélyek csillapodására, hogy összpontosuljon a figyelem a magyarság rendkívül veszélyes helyzetére.”⁵⁰

Angyal Dávid tehát nemcsak utólagosan értékelte nagyjából objektíven a helyzetet, hanem kortársi megnyilatkozásaiban is. Magánleveleiben már 1915 tavaszától egyre szkeptikusabban szemlélte a jövőt, és a történelmi párhuzamokra emlékeztetett. „Sötét felhők vannak egünkön. [...] Mindig eszemben van 1619, 1703, 1741, Napóleon kora és 1848. Vajon most kilábalunk-e? De ne tovább.” – „1526–1915. Azelőtt Rákos, ez előtt obstrukció. Tipikus jelenségek.”⁵¹ 1917 februárjában már „új mohácsi vészt” jósolt – mint bebizonyosodott, sajnos nem tévedett.⁵² 1918. szeptember közepén pedig már teljesen apatikusan jelentette ki: „rajtunk csak csodák segíthetnek. [...] Teszek, veszek, mindig azzal a tudattal, hogy senkinek, semminek. Sztoikusán kell a jövő elé néznünk. [...] 1918 és 1919 igen fekete évek lesznek a mi történetünkben.”⁵³

Angyal imént idézett, 1920-as tanéértékelő beszédében is a Mohács utáni időszakkal rokonítható analógiákat hangsúlyozta, és a néhány napon belül aláírandó trianoni békére utalva figyelmeztetett:⁵⁴ „Nem tudom, csalódom-e, de nekem úgy látszik, hogy a magyar közvélemény e szörnyű állapotot könnyen megdönthetőnek, csak ideiglenesnek, hamar elmúlónak tekinti. Szokás hivatkozni történelmi példákra, vagy arra, hogy az antant felfogása már javul irányunkban. A történelmi példák nem találóak. A török korszakban szét volt ugyan darabolva területünk, de a török nem volt ellensége a magyar nyelvnek, sőt terjesztette [azt]. A magyar királyi trónon a német császárok ültek; akik kötelességeik közé sorolták a magyar terület felszabadítását. [...] törekvéseik iránya elég világos volt és egész Európa színe-java óhajtotta a magyar terület felszabadítását, sőt vérét is ontotta érte.

Ma nincs európai hatalom, mely helyre akarná állítani Szt. István birodalmát és a vezető nemzetek köreiben gyöngye a rokonszenv irántunk. A tőlünk elszakadt magyarság pedig oly nem-

⁴⁹ Angyal Dávid: Emlékezések Péter László bevezető tanulmányával. S. a. r. és jegyzetekkel ellátta: Czigány Lóránt. London, 1971. 137–138.

⁵⁰ Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 8/a, 25. köt. 1920. június 1-jei dékán- és rektorelektorokat választó ülés.

⁵¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára, Ms G 628, Angyal Dávid levele Szekfű Gyulának, 1915. március 5., április 6.

⁵² Uo. 1917. február 19. 1920-as előadása: Angyal Dávid: Mohács. Budapesti Szemle, 181. köt. 517. sz. (1920) 29–39.

⁵³ Uo. 1918. szeptember. 18. Angyal pályájáról, 1919–1920-as szerepéről bővebben: Ujváry Gábor: „Gyötör az a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget.” Angyal Dávid, a nevelő, a könyvtáros, a tudós-tanár és az intézetigazgató. In: A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Szerk. Császtray Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor. Budapest, 2009. 96–191., főleg 131–150.

⁵⁴ Mohácsot mint a pusztulás jelképét egyébként 1920-ban másutt is felidézte: a Kisfaludy Társaságban tartott előadásában figyelmeztetett a Mohács, illetve a Trianon előtti időszakok meglepő hasonlóságaira.

zetek kezébe jutott, akik mindazt elkövetik ellene, amivel hajdan a magyarság nemzetiségi politikáját megrágalmazták.

A másik történeti példa a sikeres védekezés a Habsburgok abszolutizmusa ellen, szintén nem találó. A Habsburgok ellen többnyire külföldi szövetségekkel együtt harcoltunk. A Habsburg császárok, mint magyar királyok, területünket, ha különböző neveken nevezték is el, el nem zárhatták előlünk s végül abszolutizmusuk szerencsénkre ügyetlen volt. [...] Most azonban valóban ördögi ellenségekkel van dolgunk, kik három felül körülzártak, fogyasztanak és számító következetességgel vesztünkre törnek. Az európai politika ezen nem botránkozik meg. [...] Szóval a történeti példákban és az európai helyzetben nincsenek olyan momentumok, melyek feljogosítanának a mostani helyzet gyors vagy könnyű megváltozásának reményére.

De kétségeesnünk nem szabad, csak a helyzetet kell tisztán látnunk.

A magunk katonai erejével vissza nem szerezhettük azt, amit elvesztettünk. Szövetségünk nincs, ellenségeink bármily hitványak, sok fegyverre és igen erős szövetségesekre támaszkodnak. Az új szomszéd államok felbomlását sem szabad közeli lehetőségnek tekintenünk. A nemzeti szellemnek erélye, mely őket fölemelé, nem lankad el egyhamar.

Meg kell tehát várnunk az európai helyzet változását. Most csak hisszük, hogy ez a helyzet már javunkra eltolódott; de ez inkább látszat, vagy legfeljebb gyöngye kezdet, mely hogy a kedvező döntésig érlelődjék, sok időt, több nemzedékre terjedő korszakot kíván. És ezt a hosszú időt, a nagy megpróbáltatások korszakát azzal kell töltenünk, hogy megerősödjünk szellemi és erkölcsi kultúránkban.”⁵⁵

1920 júliusának elején Angyal szavai szokatlan józanságról, a nemzetközi helyzet higgadt és bölcs felméréséről, a csodavárás elhárításáról tanúskodtak, s a klebelsbergi kultúrpolitika alapelveit előlegezték, akárcsak ugyanekkor Berzeviczy Albert, Hóman Bálint vagy Kornis Gyula – szintén a kultúrpolitika prioritását hirdető – megszólalásai.⁵⁶

A kényszerből aláírt békeszerződés – mint már szóltam róla – nem tartalmazott a kulturális életre vagy a felsőoktatásra vonatkozó passzusokat. Mindez abból a szempontból érthető is volt, hogy a diktátumot az ország területe nagy részének elvesztése, illetve külső és belső – politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális – konfliktusok sora után fogadták el, s a rengeteg megrázkódtatás következtében a megszállt területekről 1920-ra amúgy is szinte teljes egészében Magyaror-

⁵⁵ Angyal D.: i. m. 137–138.

⁵⁶ Berzeviczy Albert: Nemzeti katastrófháink. Akadémiai Értesítő, 31. (1920) július–december, 173–180. Berzeviczy az MTA elnökeként úgy vélte: „Bizonyos, hogy csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elvesztett nagysága magaslatára. E téren korszakos feladat vár a tudomány és irodalom művelőire. Az eddiginél sokkal fokozottabb mértékben kell államnak és társadalomnak, a tudomány és irodalom munkásainak és a közönségnek szellemi termelésünk értékét és fontosságát fölismernie, a szellemi munkát megbecsülnie, annak eredményeit a hazában és a külföldön értékesítenie. Bármily szegények legyünk, itt fukarkodnunk nem szabad.” 179.; Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője. Budapesti Szemle, 181. köt. 518–519. (1920) 127–161. Hóman végkövetkeztetése szerint: „Ha meg akarjuk óvni hazánkat a végső romlástól és meg akarjuk menteni ezeréves kultúránkat, Magyarország jövő fejlődésének alappillért, meg kell vetnünk alapját a komoly és fejlődésképes tudománynak, egészséges és tiszta tudományos életet kell teremtenünk. Be kell vinnünk a köztudatba, hogy a tudomány művelése életszükséglete a nemzetnek, a magyar fajnak s hogy igazi tudomány nagy anyagi áldozatok nélkül nem lehet. [...] A tudományos célokra szükséges anyagi eszközöket elő kell teremtenünk.” 161.; Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. In: *Uő: Kultúra és politika. Tanulmányok.* Budapest, 1928. Kornis 1921-es tanulmánya megállapította: „Az állam fogalma három mozzanattól áll. Először is a hatalom az állam végső alapja és eszköze. Másodszor a jog az a norma, mely a

szágra menekült egyetemek és főiskolák helyzetének a kérdése a háttérbe szorult. Annál inkább előtérbe került 1920 nyarán és kora őszén, amikor az említett stresszhelyzetek kezelése, az ország konszolidációja megkezdődött – még ekkor sem mindig mértéktartó és higgadt reakciókat kiváltva.

A NUMERUS CLAUSUS

Az Angyal által is említett numerus clausust – sőt: kezdetben a numerus nullust, a zsidóság teljes kizárását a felsőoktatásból – elsősorban a leginkább érintettek, az egyetemi hallgatók követelték. 1919 végén, 1920 elején azonban a politika eszközévé vált, és bizonyos hatalomra is szert tett ifjúságot – túlzott radikalizmusuk miatt – már inkább fékezniük, mint bátorítaniuk kellett a korábban őket támogató, ám ekkortól a sorozatos kilengések miatti negatív külföldi visszhangoktól jogosan tartó politikusoknak és professzoroknak. „Ha a fejleményeket jól figyeltem meg – összegezte az 1919 végi helyzetet, a tanárok többségének álláspontját tolmácsolva Doleschall Alfréd, a budapesti tudományegyetem jogtudományi karának dékánja –, a numerus clausus kérdését [...] a hallgatóságnak az az erőszakosságoktól kísért mozgalma indította meg, mely kezdetben a proletárdiktatúra garázdálkodásaiban részes vagy legalább vele rokonszenvezett ifjaknak kizárására, majd annak a kétségbevonhatatlan ténynek appreciálásában [értékelésében – U. G.], hogy a szovjeturalom szinte programszerűen a kereszténység letörésében is kulminálódott, aminthogy vezető és ihlető képviselői túlnyomó részében a zsidó fajhoz tartozók voltak, megkülönböztetés nélkül és általányságban arra irányult, hogy zsidók az egyetemre be ne fogadtassanak, vizsgákra és szigorlatokra ne bocsáttassanak. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy még annyira felkorbácsolt szenvedélyek közepette, a bolsevista rémuralom természetes visszahatásaként mutatkozó közhangulathoz való legmesszebb menő alkalmazkodás mellett is a polgári jogegyenlőség elvén felépült állami szervezetben egyetemi hatóságok ily extrém álláspontra nem helyezkedhetnek. Nem is tette a fakultások egyike sem, de mindegyik konstatálva azt a tényt, [...] hogy kiváltképpen a kommunizmus tobzódásai sajnálatra méltó jelentékeny részben diplomás orvosokat, tanárokat és jogászokat éppen úgy megejtettek, amint az egyetemi hallgatók széles rétegeit hatalmukba kerítették. [...] Az ifjúság egy részének szóban levő önkényes és erőszakos fellépése, mely szeptember 26-án az Egyetem bezárására vezetett, a vizsgálatoknak és avatásoknak november 17-től újból felvétele óta is megnyilatkozik, mégis végzetes hibának tartanám, ha az ifjúság egy részének határozottan rendbontó és fegyelemsértő, az egyetemi hatóságok rendelkezéseivel nyíltan szembehelyezkedő magatartása az egyetemi hatóságokat a most folyamatban levő vizsgálatoknak és avatásoknak újabb felfüggesztésére és ezzel az ille-

hatalom alkalmazását szabályozza. Harmadszor a kultúra az a cél, amelyet végső elemzésben a hatalomnak a jogtól szabályozott alkalmazása szolgálni köteles. Az utóbbiban rejlik az állam etikai jelentősége. [...] Annál fejlettebb azonban valamely állam, minél inkább kultúrállam. [...] Mindebből nyilvánvaló, hogy az állam valamennyi tevékenysége közül legfontosabb, centrális jelentőségű a kultúrpolitika [...]. [...] Nemzeti tragikumunk egyik főforrása, hogy államférfijaink túlnyomó többsége nem vette észre a kultúrpolitikának mindenek fölött álló, centrális jelentőségét [...] nem volt egységes, a művelődési tevékenység minden ágára kiterjedő, átfogó egységes kultúrprogramunk.” 1–2.

gitim ifjúsági terror előtt való meghátrálásra indítaná.”⁵⁷ Doleschall figyelmeztetését a tanárok többsége osztotta, habár voltak közöttük olyanok is, akik – hátrében maradva és saját önös érdekeiket képviselve – inkább tüzelték, mint csitították a diákokat.

Másként látta ezt a politikusok egy része. Ezért lett a Horthy-korszak súlyos öröksége a két világháború közötti szellemiséget mindvégig mérgező – és a népi-urbánus konfliktusok elmélyüléséhez is nagyban hozzájáruló – numerus clausus. Az akkoriban és napjainkban is sokszor egyoldalúan emlegetett, rövid szövegű intézkedés a „tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” rendelkezett. 1918 után ugyanis az egyetemi és a főiskolai hallgatók létszáma meghaladta a háromszor akkora államterületre szabott, világháború előttit. Így a felvételi lehetőségek korlátozása – elsősorban a tömeges értelmiségi munkanélküliség és az ebből adódó társadalmi feszültségek elkerülése érdekében – elkerülhetetlennek mutatkozott. Utóbbi veszélye azért is vált akuttá, mivel a szülőföldjükről a trianoni Magyarországra repatriáltak – családtagokkal együtt több mint 400 000 fő – többsége közalkalmazott és köztisztviselő, ezen belül is viszonylag nagy számban értelmiségi volt, így attól lehetett tartani, hogy a felsőfokú végzettséget kívánó szakmák telítődnek. Ráadásul a már említett menekült felsőoktatási intézmények csaknem teljes tanári kara és hallgatósa is a „csonkaországba” szorult. A numerus clausus mint létszám-limitálás észszerűségét mi sem bizonyította jobban, mint hogy a vidéki tudományegyetemek még az 1920-as végén is elhelyezési gondokkal küszködtek, ami különösen az eszköz- és helyigényes természettudományi és a műszaki képzést érintette negatívan.

Az ilyen indokokkal megalapozott rendelkezést az 1920. nyári, majd a szeptemberi nemzeti gyűlési viták során azonban Magyarországnak és az utódállamokban élő magyar anyanyelvűeknek is súlyos károkat okozó, látszólag a legkisebb ellenállást kiváltó irányba terelték, amikor a lakosság – azon belül is különösen a keresztény értelmiség – Tanácsköztársaság utáni, virulens antiszemitizmusát meglovagolva, zsidóellenes élt adtak neki. Bár ez érzelmileg magyarázható volt – hiszen, mint Angyal Dávid szavaiból is láttuk, a Tanácsköztársaság vezetői többségének zsidó származása rendkívüli indulatokat gerjesztett –, mégis elfogadhatatlanná tette, hogy a kommün alatt történetekért a zsidóságot kollektíve büntette. Mint a hasonló állásfoglalások többsége, ez erkölcsileg és politikailag, valamint az állampolgári jogegyenlőség szempontjából is indokolatlan és védhetetlen volt. Nem jelent mentséget az sem, hogy a numerus clausus az izraelita vallásúakat tehát nem kizárta a felsőoktatásból – sokak interpretációjától eltérően nem volt ugyan jogfosztó, de jogkorlátozó igen, azaz –, a lakosságon belülinek megfelelő szintre kívánta csökkenteni hallgatói számarányukat, ami az 1938/39. tanévig magasabb maradt a 6%-ban rögzítetttnél; a korosztályon belüli arányuknál pedig egészen 1942/43-ig.⁵⁸ Ez a jogkorlátozó cél

⁵⁷ Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1/c – 500/1919–20. (1919. december 4.)

⁵⁸ A statisztikai adatok összegzéséről lásd Kovács M. M.: i. m. 132–133. A korosztályon belüli arányukról: Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Budapest, 1938. <http://www.angelfire.com/zine2/judeolog/cikkek/csmzs1.htm> (letöltve: 2019. június 5.) Az antiszemita, ám adataiban megbízható neves statisztikus, Kovács szerint: „A zsidóságnak a születésekben való elmaradását legjobban mutatja az az adat, hogy az elemi mindennapi iskolák tanulói között 1920/21-ben még 4.4% volt az izraelita, 1935/36-ban pedig: már csak 2.5%; ez mutatja azt az arányt, amelyet a zsidóság a későbbi nemzedékben el fog foglalni.” Amikor az 1935/36-ban második kisiskolások már az egyetemre tanulhattak – az 1942/43. tanév második félévében – 2,7% (a Kovács Alajos jelezte 2,5%-nál még ekkor is nagyobb – U. G.) volt az izraeliták aránya az egyetemi és főiskolai hallgatók között.

azonban éles ellentétben állt a zsidóságnak a magyar társadalmi fejlődésben és modernizációban betöltött szerepével, jellemzően városi megtelepedésével, a közép- és a felsőfokú képzést a többi felekezetnél sokkal inkább preferáló, magasabbra értékelő hozzáállásával. A keresztényeket kívánta – korábbi helyzetükhöz képest – előnyben részesíteni, de mint minden, a társadalmi folyamatokba mesterségesen beavatkozó, íróasztalok mellett kiagyalt, kvótákat és kereteket megállapító döntés, nem érte el a célját. Éppen ellenkezőleg: olyan sebeket ejtett, amelyek máig sem gyógyultak be. Ezért a kizárólag az izraelitákkal, illetve az I. világháború alatt felgyorsuló női térnyerés növekedésével szemben érvényesített törvény manapság is indulatokkal teli vitákra ad szomorú alkalmat.

A Tanácsköztársaság utáni antiszemita közhangulat miatt sok politikus, illetve az egyetemek és a főiskolák hallgatóságának többsége – vagy legalábbis hangosabb fele – az izraeliták felsőoktatásból történő teljes kizárását követelte, így a rendelkezést részben a „szélkifogás” jegyében is hozták. (A hasonló, sajnálatos intézkedések nem voltak egyedüliek a korban, másutt is születtek ilyen diszkriminációs létszámkorlátozó határozatok, így ez nem tekinthető csupán magyar sajátosságnak. Oroszországban a II. Sándor cár meggyilkolását követő 1881–84 közötti zsidóellenes pogromok hatásaként már 1887-ben 10%-ban korlátozták a zsidók középiskolai és egyetemi létszámát. Az ezekilencszáztíz évek végétől az Amerikai Egyesült Államok több magánegyetemén is bevezették a numerus clausust, amely – mások mellett – a zsidókat súlyosan érintette. A magyar törvény kihirdetését követően Romániában (1926), majd pedig Hitler hatalomra jutásakor a Német Birodalomban (1933), ezután Lettországon (1934), majd egy sikertelen 1923-as kísérlet után Lengyelországban (1937) is kvótákat állapítottak meg, akkor már kifejezetten és kimondottan a zsidó hallgatók számának korlátozása céljából.) A húszas–harmincas években szinte valamennyi európai országban politikusok és őket támogató diákok tömegei követelték a numerus clausus bevezetését – az akkori sajtóban alig múlt el olyan nap, amikor ilyen híreket ne közöltek volna.⁵⁹

A szakfőiskolákra egyébként nem kiterjedő numerus clausus-törvényben ugyan szó sem esett a zsidókról, de mindenki tudta, hogy a 3. §. kitétele elsősorban ellenük irányul: „[...] arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilencztized részét.”⁶⁰ Mindezt – ha valaki az 1920. szeptemberi nemzetgyűlési viták után kételkedett volna benne – még inkább egyértelművé tette a törvényt kiegészítő 1920. évi 123.033. számú VKM-rendelet, amely az izraelitákat külön nemzetiségként, számarányukat pedig 6%-ban határozta meg.⁶¹ Mivel az izraeliták az 1910-es években már az egyetemi és főiskolai hallgatóság mintegy egyharmadát tették ki, a numerus clausus végrehajtási utasításával világossá vált, hogy a jogszabályt elsősorban az ő kárukra hozták.

⁵⁹ Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939. Academic Milieu, Jews and Antisemitism at European Universities between 1918 and 1939. Hrsg. Regina Fritz – Grzegorz Rossoliński-Liebe – Jana Starek. Wien, 2016.

⁶⁰ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (letöltve: 2018. június 10.)

⁶¹ Magyarországi rendeletek tára. Ötvennegyedik folyam. Budapest, 1920. 1455–1460.

Emellett azonban a *numerus clausus* a nőket és másokat is hátrányosan érintette, hiszen általánosságban korlátozta az egyetemre és főiskolára felvehető hallgatók számát. Mindez néhány ezer fiatal jövőjét befolyásolta, hiszen az egyetemi és főiskolai hallgatók száma az 1920-as évek közepétől (a tanévek második félévének adatait figyelembe véve) 15 000 fő körül mozgott, azaz körülbelül a huszada volt a jelenleginek. Szemben a későbbi, az állampolgári jogegyenlőséget immár alapjaiban sértő zsidótörvényekkel, a „zárt szám” egyelőre az egyetemre készülő izraelita korosztályt érintette, az ő számuk pedig, mint láttuk, viszonylag alacsony volt. Más területen ekkor még nem szabályozták a nemzetiségnek minősített zsidók elhelyezkedését, így a gazdasági életben és az értelmiségi szakmákban betöltött szerepük egy ideig még változatlanul igen erős maradt.

A *numerus clausus*nak nemcsak a zsidóságra, de egész Magyarországra nézve is komoly következményei voltak. A már említetteken kívül, melyek sok indulatos nemzetközi támadást váltottak ki, négy további okból is:

1. a tehetősebb zsidó fiatalok külföldön tanultak tovább, így hazájukba visszatérve jóval szélesebb látókörrel, alaposabb nyelvtudással rendelkeztek, mint keresztény társaik – ennek következtében pedig sokkal kedvezőbben helyezkedhettek el a szabad értelmiségi pályákon. (Az állami tisztviselői helyeket szinte kizárólag a „keresztény-nemzeti” középosztály tagjai töltötték be.)
2. Ezek a hallgatók néhány éven át nem Magyarországon költötték a pénzüket, ami komoly bevételektől fosztotta meg a magyar nemzetgazdaságot.
3. Közülük végül sokan – gyakran éppen a legtehetősebbek – külföldön maradtak, és ott érték el komoly sikereket a tudományos és a művészeti életben.⁶²
4. Az utódállamokban élő magyar értelmiségi fiatalságot éppen a magyar *numerus clausus*ra hivatkozva igyekeztek háttérbe szorítani. Mindez a magyar nemzetpolitika szempontjából is tragikus következményekkel járt, mivel az 1920 körüli tömeges elvándorlás mellett ez a másik oka annak, hogy a határokon túli magyarság értelmiségének aránya még napjainkban is nemegyszer jelentősen alulreprezentált az ottani, államalkotó nemzetekhez képest.

Mindennek alapján azonban nem lehet egyetérteni azokkal sem, akik az egyébként komoly társadalmi és politikai támogatást élvező *numerus clausus*-törvényt egyértelműen a holokauszt első állomásának tekintik. Számomra ez a felfogás ahistorikus és elfogadhatatlan. A *numerus clausus*t követelőknek ugyanis eszük ágában sem volt a zsidóságot fizikailag megsemmisíteni: ők az egyetemen történő háttérbe szorításukért, felülreprezentáltságuk megszűnéséért küzdöttek. Vitathatatlan, hogy ez a kirekesztés nagyon távol állt a demokráciákban szokásos törvény előtti egyenlőség eszméjétől – amely a faji vagy vallási alapon történő megkülönböztetést teljes joggal tiltja és elítéli. De legalább ilyen messze volt a zsidók kiirtásának követelésétől is. Ennek ellenére az is kétségtelen, hogy a jórészt a Tanácsköztársaság következtében kialakult antiszemita közhangulat hozzájárult a vállalhatatlan zsidótörvények későbbi elfogadásához. Ez még akkor is igaz, ha a húszas években az antiszemita többsége – hogy Gömbös Gyula 1932-es, híres miniszterelnöki programbeszédét

⁶² Minderről újabban: *Haraszi György*: Kényszer-peregrináció az első világháború után. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. I. köt. Szerk. és lektorálta *Ujváry Gábor*. Budapest, 2018. 175–186. *Kelemen Ágnes Katalin*: Peregrináció, emigráció, száműzetés. *Múltunk*, 63. (2018) 4. sz. 4–31.

idézzem – „revideálta” az álláspontját, helyesen észlelve, hogy nem a zsidókérdés az egyetlen vagy a fő oka Magyarország nehéz helyzetének. Ezt azok is elég hamar belátták, akik kultuszkönyveikkel hozzájárultak az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetéséhez, gondolhatunk Szabó Dezső *Elsodort falujára*, Szekfű Gyula *Három nemzedékére*, Tormay Cécile *Bujdosó könyvére*, Kosztolányi Dezső publicisztikájára, Bangha Béla vagy Prohászka Ottokár írásaira és beszédeire.

A numerus clausus 1920. szeptember 21-i elfogadása is meglehetősen sajátos körülmények között történt. Teleki Pál miniszterelnök és Bethlen István be sem mentek a parlamentbe, a későbbi kultusz-miniszter, Klebelsberg Kuno – akárcsak a kisgazdapárti honatyák – pedig a szavazás előtt távozott az ülésteremből, ahol egyébként a képviselők kevesebb, mint egyharmada, a tizenhárom miniszterből pedig mindössze három tartózkodott. Végül a 64 jelenlévőből 57-en voksoltak a törvény mellett.⁶³

A felsőoktatás 1919–1920-as visszarendeződésének a numerus claususon kívül ugyancsak negatív következménye volt a felsőoktatás szociális zártságának megőrzése, az 1919-es – kétségtelenül rendkívül elhamarkodott és erőszakos – nyitás teljes elutasítása. Emiatt aztán a társadalom döntő többségét kitevő paraszt- és munkásfiatalok nem, illetve csak nagyon alacsony számban juthattak be egyetemekre vagy főiskolákra. A harmincas évek végén ugyan Hóman Bálint – más szociálpolitikai intézkedésekkel párhuzamosan – igyekezett ezen változtatni, ez azonban már elkéssett, s a világháború kitörése miatt is kudarcra (pontosabban: csak kisebb sikerekre) ítélt kezdeményezés maradt.⁶⁴

A KULTÚRFÖLÉNY-ELMÉLET

Nem szabad azonban megfedkezünk azokról a „pozitívumokról”, amelyek az 1918 ősze utáni viharos időszak hatására – hozzáteszem: persze kényszerből – a két világháború közötti magyar felsőoktatást jellemezték. Ezek közül az elsöre már 1927-ben felhívta a figyelmet az 1920-as évek

⁶³ A kérdéskörrel részletesebben lásd az adatgazdag, ám tendenciózus, forrásait sokszor hangoztatott koncepciójához válogató és igazító monográfiát: Kovács M. M.: i. m. Nála sokkal árnyaltabban közelít a témához: Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Budapest, 2001. 117–123.; Ladányi Andor: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Budapest, 2000. 76–89. Újabban: Trianon és a magyar... 2. köt. i. m. (Batalka Krisztina, Debreceni Péter, Gali Máté, Haraszi György, Hollósi Gábor, Joó András, Orosz László, Ujváry Gábor és Veszprényi László tanulmányai) és 2. köt. Budapest, 2019. (Batalka Krisztina, Joó András, Gali Máté, Ligeti Dávid és Ujváry Gábor írásai). A zsidóság Magyarországi Tanácsköztársaság alatti szerepéről és az 1920 körüli, virulens antiszemizmusról lásd még: Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig. Pozsony, 2012. 354–395.

⁶⁴ Földes Ferenc: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Budapest, 1941. 40–58. Földes az 1930/31. tanévi statisztikák és az 1930. évi népszámlálás adatai alapján megdöbbentő adatokat közölt (amelyek csak kis részben váltak kedvezőbbé az 1940-es évek elejéig): „Reális képet akkor kapunk, ha az egyes rétegek főiskolásainak létszámát a megfelelő rétegek 18–23 éves korosztályához viszonyítjuk: Gazdasági tisztv. réteg minden 5-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Nagy- és középbirtokos réteg minden 6-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Kisbirtokos réteg minden 121-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Szegényparaszt réteg minden 1320-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába.” 43. „Ipari és bányászati tisztviselők minden 18-ik 18–23 éves gyermeke főiskoláz. Ipari és bányászati munkások minden 425-ik 18–23 éves gyermeke főiskoláz.” 49. A „szegényparasztok minden 1320-ik 18–23 éves gyermeke, a munkások minden 425-ik 18–23 éves gyermeke, járt főiskolába.” 53. Történeti távlatból adott elemzések: Andorka Rudolf: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942. Statisztikai Szemle, 57. (1979) 176–198.; Hajdu Tibor: Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai. In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós. Budapest, 1984. 47–98. Hóman törekvéseiről: Ujváry Gábor: Az egyetemi ifjúság útkeresése az 1930-as években és 1940 körül. Gerundium, 9. (2018) 2. sz. 97–116, főleg: 113–114.

magyar tudományszervezésében, egyetemi és főiskolai életének alakításában kulcsszerepet játszó Magyary Zoltán, amikor megállapította: „[...] mindannyian Nagy-Magyarország méreteihez voltunk szokva, s most a harmadára csonkított ország keretei közé szorítva, viszonyaink sokkal egységesebbek és sokkal áttekinthetőbbek. [...] Ami tehát csapás az egyik irányban, hasznos a másokban. Megcsonkított országunkat intenzív tudományos munkára megszervezhetjük s az így elért eredmények egyrészt nemzetközi tekintélyünk emelésében a legfontosabb tényezők közé tartoznak, másrészt meg fogják tartani értéküket határaink újabb kitágulásakor is.”⁶⁵

Másodsorban a már a 19–20. század fordulóján gyakran hangoztatott kultúrfölény-elmélet megerősödése is e változásoknak volt köszönhető. Ez a magyarok Kárpát-medencén belüli, más anyanyelvűeknél – a németeket kivéve – jobb kulturális mutatóira alapozva érvelt amellett, hogy a nemzetközi versenyben azok az államok állják meg leginkább a helyüket, amelyek a szakpolitikák közül a kultúrpolitika elsőségével szolgálják a kultúra és a tudomány tudatos fejlesztését.⁶⁶

A „kultúrfölény-gondolatból” adódott a kultúrpolitika Horthy-korszakbeli prioritása, ennek megfelelően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésének gyors emelkedése, azon belül az 1920-as évek első felében a felsőoktatás kiemelt támogatása. 1922/23-ban az összes kiadások egynegyede jutott e célra; ez aztán a következő években – különösen az 1930-as évek elején – jelentősen csökkent. 1926-tól az állami büdzséből való részesedés tekintetében a kultuszárca lett az első a minisztériumok közül, s ezt a helyzetét az 1940-es évek elejéig megőrizte. A költségvetésből finanszírozott tudományos státuszok döntő többsége – ideértve a Földművelésügyi Minisztériumhoz tartozó Állatorvosi Főiskolát és gazdasági akadémiákat is – a felsőoktatást erősítette, a kutatás legfontosabb bázisai a tudományegyetemek voltak. Utóbbiak orvosi karai – klinikáik és intézeteik fenntartási költségei miatt – kerültek ugyan a legtöbbe, ugyanakkor a gyorsan fejlődő magyar egészségügy zászlóshajói lettek. A felsőoktatás tanári személyzetének létszáma és a diplomások lakosságon belüli aránya is növekedett.⁶⁷

Ugyancsak a „kultúrfölény” fenntartásának érdekében vált rendkívül fontossá az elitképzés, amely a népoktatás gyors fejlesztése mellett Klebelsberg kultúrpolitikájának alappillérvé vált. A külföldi magyar intézetekben, illetve a világ jelentős tudományos központjaiban felhasználható ösztöndíjak elsősorban a frissen végzett, gyakran már doktorált, kiemelkedő tehetségű fiatalok többnyire egyéves továbbképzését biztosították. A két világháború között mintegy másfél ezren élhettek ezzel a kedvező lehetőséggel. Valamennyien visszatértek hazájukba, s néhány esztendőn belül – nemzetközi tapasztalataik birtokában – körülbelül a háromnegyedük bekerült a magyar értelmiségi vagy köztisztviselői elitbe.⁶⁸

⁶⁵ A magyar tudománypolitika alapvetése... i. m. 16.

⁶⁶ Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Pécs–Budapest, 2014., főleg 160–171.

⁶⁷ A költségvetési adatokról: A magyar tudománypolitika alapvetése... i. m. 8–10. és 13–14., 47. és 56. Az 1930-as évek eleji változásokról: Ladányi Andor: A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években. Budapest, 2002. 9–20. A kötet más vonatkozásban is komoly forrásbázisra alapozva dolgozza fel ennek az időszaknak a felsőoktatás-történetét.

⁶⁸ Ujváry Gábor: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. I. köt. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek. II. köt. Bécs és a magyar kulturális külpolitika. Budapest, 2013, 2017.

Végül, szintén az 1918-at követő esztendőkből, a menekült egyetemek és főiskolák vidéki elhelyezésének és Klebelsberg „kulturális geográfiájának” nevezett elképzeléseinek következményeként a kulturális decentralizáció folyamata is megindult. A Budapest vízfejűségének enyhítését célzó szándék amiatt is felettebb indokolt volt, mivel a trianoni békeszerződés következtében Magyarország hat teljes körű regionális központjából ötöt (Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár), a négy hiányos funkciójából egyet (Nagyvárad) elveszített. Az előbbi kategóriából Debrecen, az utóbbiból pedig Szeged, Pécs és Győr maradt meg – Győr kivételével éppen az egyetemi városok, amelyeket Klebelsberg kultúrtartományi központnak, a magas kultúra terjesztőjének szánt.⁶⁹

Az elmondottak összegezve megállapíthatom:

1. A magyar felsőoktatásban bekövetkezett, szokatlanul gyors és heves változások nem első-sorban Trianonnak, sokkal inkább az 1900-as évek eleji ideológiai csatározásoknak, az I. világháborúnak, az őszirózsás forradalomnak és a Tanácsköztársaságnak, valamint a történelmi államkeretek 1918–1919-es felbomlásának a következményei voltak.
2. Az átalakulás a „hagyományos” és a „progresszív” diákszervezetek küzdelmével kezdődött, a hallgatólétszám I. világháború alatti csökkenésével, 1918 végén és 1919 elején a budapesti tudományegyetem professzori gárdája részbeni kicserélésének szándékával, majd az univerzitás autonómiájának felfüggesztésével, a Tanácsköztársaság alatti teljes központosítással és ideológiai szemléletű átalakítással, végül az 1919 őszi visszarendeződéssel folytatódott.
3. 1918–1919-ben, a többszöri hatalomváltással egy időben a magyar állam mindinkább összezugorodott, az antant és szövetségesei által megszállt területek hovatartozását a trianoni szerződés szentesítette. Az ott lévő magyar felsőoktatási intézmények tanári karának és hallgatóságának döntő többsége azonban még a békediktátum aláírása előtt, 1918 végétől 1919 őszéig Magyarországra menekült.
4. Emiatt Trianon után az utódállamokban megszűnt a magyar tannyelvű felsőoktatás: a pozsonyi egyetem jogi kara 1921-ig, az erdélyi felekezeti közti egyetem pedig az 1920/21. tanévben még működhetett ugyan,⁷⁰ ám ezután csak az igen alacsony hallgatószámú egyházi főiskolák egy része folytathatta a magyar nyelvű oktatást. Másrészt viszont tulajdonképpen a teljes, 1918 előtti felsőoktatási rendszer továbbélt az 1920 utáni, harmadakkora csonkaországban.
5. Mindez javára vált az új magyar államnak, hiszen értelmiségének aránya – már csak amiatt is, mivel a menekültek körében erősen felülreprezentált volt ez a réteg – megnövekedett. Ugyanakkor óriási gondokat is okozott, hiszen egy életképtelennek tartott, gazdaságilag csődhelyzetben lévő országnak kellett ellátnia az állami alkalmazottak felszaporodott tömegét. Az utódállamok magyarsága pedig elveszítette szellemi vezetőinek jó részét, ami komoly problémákat gerjesztett – ezek hatása még napjainkban is érezhető.
6. Trianon után az említett nehézségekre adott torz reakcióként fogadták el a numerus clausus-törvényt. Ám ezután a kultúrpolitika elsőségét hirdető, a felsőoktatást és az elitképzést kulcsfontosságúnak tartó, pozitív válaszok is születtek, amelyek Klebelsberg Kuno mások által is inspirált, korszerű tudománypolitikai elképzeléseiben nyilvánultak meg.

⁶⁹ Szabó Attila: Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában. *Tér és Társadalom*, 25. (2011) 2. sz. 223–236.

⁷⁰ Erdész Ádám: A kolozsvári felekezeti közti magyar egyetem 1920–1921. *Történelmi Szemle*, 40. (1998) 3–4. sz. 257–276.